

I. ABDÜLHAMİD'İN İSTANBUL'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ*

Murat KOCAASLAN

Özet: Bu çalışma, 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tahtına çıkan ve on beş yıl devleti yöneten I. Abdülhamid'in mimari faaliyetleri üzerinde odaklanmaktadır. Ancak çalışma, Abdülhamid döneminde farklı şehirlerde yapılan imar faaliyetlerinden ziyade, Sultan'ın İstanbul'da gerçekleştirdiği imar faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu çerçevede çalışma o dönemdeki ekonomik durum, sultanın kişiliği ve kadınlar ile olan münasebetlerinin gerçekleştirdiği mimari projeler üzerindeki olası etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu bağlamda çalışma öncelikle Abdülhamid'in yaşamı ve devletin ekonomik durumu üzerinde durmaktadır. Osmanlı devletinin ekonomik anlamda sıkıntılı bir sürecini ihtiva eden bu dönem içinde Sultan'ın almış olduğu tedbirler ve bunların sonuçları değerlendirilmektedir. Sonraki bölüm ise Sultan'ın kişiliğine – *iç dünyasına*–, kadınlar ile olan münasebetlerine ve mimari projelere odaklanmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise ekonomik durumun, sultanın kişiliğinin ve kadınlar ile olan münasebetlerinin sanata etkisi –*İstanbul merkezli*– değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Dönem kaynaklarının belirttiği yönüyle Abdülhamid'in ekonomik sıkıntılara yönelik sert önlemler almış olması, neden aynı süreçte İstanbul'da birden fazla proje gerçekleştirdiği sorusunu sormayı gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle ekonomide daraltıcı politikalar izleyen Sultan'ın aynı dönemde böyle projeler gerçekleştirmesi bir tezatlık oluşturuyor muydu? Dönem içinde bu girişimler bir tepkiye yol açmış mıydı? Çalışmada bu sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: I. Abdülhamid, İstanbul, mimari, kadın, ekonomi.

Abdülhamid I's Construction Activities in Istanbul

Abstract: This study focuses on the architectural activities of Abdülhamid I, who acceded to the Ottoman throne near the end of 18th century and ruled the state for fifteen years. However, the study comprises the town planning activities that were carried by the Sultan, rather than the town planning activities carried out in different cities during his era. Within this framework, the study aims to evaluate the same impacts of the economic situation of the period, the Sultan's personality and his relations with women on the architectural projects he carried out.

In this context, the study primarily emphasizes Abdülhamid's life and the state's economic condition. Measures taken by the Sultan and the results of them, which comprise a difficult period of the Ottoman state in economic sense, are evaluated. The next part of this study focuses on the Sultan's personality –*inner*

* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Projeler Birimi tarafından (No. 013D02701001) desteklenmiştir.

world-, his relations with women and on architectural projects. In the final part, it evaluates the impact of the economic condition, the Sultan's personality and his relations with women on art *-Istanbul-centered-*.

As the sources of the period indicate, Abdülhamid has taken strict measures aimed at economic difficulties and this makes it possible to ask why he has carried out multiple projects in Istanbul within the same period. In other words, isn't it conflicting for such a Sultan, who has followed contradictory policies in economy, to carry out such projects in the same period? Had these initiatives cause any reaction within the period? The answers of these questions are tried to be answered in the study.

Key words: Abdülhamid I, Istanbul, architecture, woman, economy.

Giriş

Osmanlı tahtına kırk dokuz yaşında oturan Sultan I. Abdülhamid hakkında bir doktora çalışması¹, dönemin sanatına ilişkin bir yüksek lisans tezi² ile bir bitirme tezi hazırlanmış³ ve farklı araştırmacılar tarafından makaleler yazılmıştır⁴. Bu çalışmanın amacı ise I. Abdülhamid döneminin sanatını sistemli bir şekilde ortaya koymak değildir. Zira böyle bir çalışma ancak daha kapsamlı bir çalışmayı zaruri kılar. Bundan ziyade bu çalışmada, kırk dokuz yıla yakın bir süre kafes hayatı yaşayan ve daha sonra tahta çıkan Abdülhamid'in saltanat yıllarında (1187-1203/1774-89) İstanbul'da gerçekleştirdiği imar faaliyetlerini dönemin ekonomik koşulları, Sultan'ın kişiliği ve kadınlar ile olan münasebetlerinin olası etkileri bağlamında değerlendirilecektir.

¹ F. Sarıcaoğlu tarafından 1997 yılında hazırlanan doktora tezi; özellikle Abdülhamid'in hattı hümayunları ile dönem kaynaklarının incelenmesi sonrasında yapılan kapsamlı bir tahlili ihtiva etmektedir. Bk. Sarıcaoğlu, 1997. Bu çalışma daha sonra kitap olarak da yayınlanmıştır. Bk. Sarıcaoğlu, 2001.

² Z. Köşklü tarafından 1993 yılında hazırlanan *I. Abdülhamid Dönemi (1774-1789) Osmanlı Dinî Mimarisi* başlıklı yüksek lisans tezi, dönem içinde farklı kentlerde inşa edilen yapıları katalog sisteminde değerlendirilmesinden oluşur. Bk. Köşklü, 1993.

³ N. Tanyeri tarafından 1969 yılında hazırlanan *İstanbul'da I. Abdülhamid'in Eserleri* başlıklı bitirme tezi, İstanbul'da bu dönemdeki yapıların katalog sisteminde değerlendirilmesidir. Bk. Tanyeri, 1969.

⁴ Genel anlamda bu makalelerin bazıları Abdülhamid dönemi sanatını eser bazında, bazıları ise tarihsel süreç içindeki değerlendirmelerden oluşur. Mesela bk. Uluçay, 1950; Erdoğan, 1954; Erdoğan, 1956; Erdoğan, 1958; Koçu, 1958; Erdoğan, 1960; Uluçay, 1960; Koçu, 1961; Cunbur, 1965; Renda, 1977; Baysun, 1978; Alpay, 1978; Engin, 1987; Uluçay, 1980; Aktepe, 1988; Erünsal, 1988, Mantran, 1993; İrepoğlu, 1999; İrepoğlu, 2000; Erünsal, 2008; Küçükhasköylü, 2011; Bülbül, 2012.

Sultan Abdülhamid, III. Ahmed (1703-30) ile Râbi'a Şermî Kadınefendi'nin oğlu olarak 5 Recep 1137 Salı/20 Mart 1725 günü dünyaya geldiğinde⁵ (Mehmed Raşid, 1865, s. 245; Aktepe, 1988, s. 213) yaklaşık kırk dört yıla yakın bir süre kafes hayatı⁶ yaşayacağını elbette bilemezdi. Babası Sultan Ahmed'in, onun doğumuna kadar yapmış olduğu Edirne seferlerini bir daha gerçekleştirmeyeceğinden, şehzadenin hayatı İstanbul'da ve özellikle de babası tahtan indirildikten sonra kafeste geçecekti (Mehmed Raşid, 1865, ss. 245, 398; Kâmil Paşa, 1909, s. 191; Aktepe, 1988, s. 213; Sarıcaoğlu, 2001, s. 1)⁷. Kafese kapatılmasından iki yıl sonra annesini (Uluçay, 1980, s. 83) ve on bir yaşında da babasını kaybeden (Aktepe, 1988, s. 213) Şehzade Abdülhamid, tahta çıkacağı 1187/1774 yılına kadar gözetim altında bir hayat yaşadı. On beş yıllık saltanatı sonrasında 11 Recep 1203/7 Nisan 1789 tarihinden ölene kadar da devletin iç ve dış sorunlarıyla meşgul oldu⁸.

Gözetim Altında Geçen Yıllar ve Sonrasında Gelen Saltanat

Şehzade Abdülhamid, babası tahtan indirilince Topkapı Sarayı Haremi'nin *şimşirlik dairesine* kapatılarak yaşamını burada sürdürmüştür. Olasılıkla, yaşamak zorunda olduğu bu süreçte diğer şehzadelerin almış olduğu eğitimin aynısını Abdülhamid de almıştır. Ancak şehzadelik döneminde geçen günleri hakkında birinci el kaynaklar pek az bilgi verdiğinden, bu dönem hakkında kesin bir yargı belirtmek mümkün olamamaktadır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 2)⁹.

⁵ Babası, Abdülhamid adına bir çeşme inşa ettirmiş, çeşmenin kitabesi ise dönemin ünlü şairi *Nedim* tarafından kaleme alınmıştır. Bk. Râ'if, 1996, ss. 179-180.

⁶ Bilindiği üzere 17. yüzyıldan itibaren artık sancaklara gönderilmeyen şehzadeler Topkapı Sarayı'nın Harem bölümünde tutulmaya başlanmıştır. Bu dönemden itibaren şehzadelerin kendi cariyeleri ve hizmetlileri olan bir yaşam sürmelerine izin verilmiştir. Tahta çıkma sıralarının kendilerine gelmesini bekleyen şehzadeler kafes adı verilen yerlerde halktan uzak bir yaşam sürmüşlerdir. Bk. Uzunçarşılı, 1988, ss. 113-116.

⁷ Şehzade Abdülhamid, Patrona Halil İsyanı sonrasında babası tahtan indirilince, 18 Rabiülevvel 1143/1 Ekim 1730'da beş buçuk yaşında *şimşirlik dairesine* kapatıldı (Aktepe, 1989, s. 37). Kâmil Paşa ise beş yaşında kapatıldığını söylüyor (Kâmil Paşa, 1909, s. 191).

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *mühimme defterlerinde* ölüm anıyla ilgili bilgi bulunmaktadır. Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Mühimme Defterleri*, No. CLXC, s. 4/h.1; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 36; B. Şehsuvaroğlu padişahların ölüm nedenlerini tartıştığı çalışmasında, Abdülhamid'in beyin kanaması sonucu öldüğünü söyler: "Bilmem bana ne oldu, başım dönüyor...", ayrıntı için bk. Şehsuvaroğlu, 1960, ss. 401-402; Abdülhamid'in ölümü sonrasında gerçekleştirilen cenaze merasimi için bk. Sarıcaoğlu, 2001, ss. 36-37.

⁹ Yapılan araştırmalarda bu dönemde Osmanlı arşiv belgelerinde Abdülhamid'in adının geçtiği yılların kısa süreleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Mesela, 1146/1733-34 tarihli bir defterde, Valide Sultan'dan sonra sıralanan isimler arasında adı geçer. Bk. BOA.

Bununla birlikte kafes günlerinde, ağabeylerinin beklenmedik bir şekilde aniden ölmesi Abdülhamid'e taht yolunu açsa da¹⁰, şehzadenin tahta çıkabilmesi için uzun bir süre daha beklemesi gerekecektir¹¹. Kafes hayatında geçen yıllar sonrasında 8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774 Cuma günü, yaklaşık kırk dokuz yaşında olan (Resim 1) Şehzade Abdülhamid, geleneklere uygun protokoller ile kendisine biat olunarak tahta çıkmıştır (Şem'dânî-zâde, 1980, II. B, ss. 116-117; Baysun, 1978, s. 73; Aktepe, 1988, ss. 213-214; Sarıcaoğlu, 2001, s. 4).

Tahta çıkan yeni padişah pek parlak bir tablo ile karşılaşmadı. Zira Abdülhamid'in tahta çıktığı yüzyılın son dönemi halk kadar idareciler için de bir kâbus dönemiydi (Faroqhi, 1998, s. 245). Abdülhamid ilk olarak atamalar ve tayinler ile uğraştı, özellikle uzayan seferlerle birlikte önemli bir sorun hâline gelmeye başlayan zahire sıkıntısı ile stokçuluk gibi meseleler de ciddi ve sert önlemler getirdi¹². Mali sıkıntılara karşın ilk dönemde alınmış olan bu tedbirler sonrasında, ekmeğin gramajının artması¹³, gıda maddelerinde indirimle gidilmesi halk arasında memnuniyet de yarattı (Sarıcaoğlu, 2001, s. 6).

Bunalım Yılları ve Bitmeyen Ekonomik Sıkıntılar

Sultan Abdülhamid'in: "Hemen herkes akça deyü can verir.", "Hazineye yok darbhâne'de yok." (Sarıcaoğlu, 2001, s. 173) sözleri belki de devletin bu dönemde içinde bulunduğu durumu en iyi şekilde özetlemektedir. Her ne kadar 1762 yılında merkezî hazinenin 14.539.938,5 kuruş olan gelirleri yirmi üç yıl sonrasında (1785) 14.742.715 kuruşa ulaşmış olsa da; aradaki fark pek az bir tutarı oluşturmaktaydı ve aynı yılın giderleri 17.298.063,5 kuruşa ulaşmıştı. Yani aradan geçen yıllarda hazinede 2.555.348,5 kuruşluk bir açık bulunmaktaydı (Çelik, 1989, s. 79; Sarıcaoğlu, 2001, s. 164). 1786 yılına geldiğinde merkezî hazinenin geliri 14.555.683,5 kuruş iken, 1788 yılında bu

Kâmil Kepeci (KK.), Matbah-i Âmire Defteri, nr. 7307, vr. 2b; babasının tahtta olduğu yıllarda ise belgelere adıyla kaydedilmekteydi. Bk. BOA. KK. Harc-i Hâssa Defterleri, nr. 7129, vr. 4a; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 2.

¹⁰ Ağabeylerinden Mehmed'in 1756, Numân'ın 1764 ve Bâyezid'in ise 25 Ocak 1771'de talihsiz bir şekilde ölmesiyle bir anda tahta çıkacak şehzade konumuna geldi (Aktepe, 1988, ss. 213-214; Sarıcaoğlu, 2001, s. 3).

¹¹ Kırk dokuz yaşında tahta çıkan Abdülhamid, en uzun süre tahtı bekleyen üçüncü hanedan üyesidir (Alderson, 1956, s. 36, tablo VI).

¹² Mesela, cülûsundan sonra fırınlardan ekmeğin örnekleri almış, eksik gramajlı ekmeğin satan, mum stoklayan ve rüşvete bulaşanlardan bazılarını iş yerlerinin önünde asarak cezalandırmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 6).

¹³ İstanbul'da fırınlarda pişirilen ekmeğin gramajının eksik olduğuna dair tespitler 1100/1689 yılında da yapılmış ve gerekli önlemlerin alınmasına çalışılmıştır. Bk. Refik, 1930, s. 5; Ayr. bk. Kütükoğlu, 1997.

rakam 13.254.500 kuruşa düşmüştür (Çelik, 1989, s. 79)¹⁴. Tüm bu gelir gider dengesi ve merkezî hazinede verilen açıklar Abdülhamid'in saltanatı yıllarında devletin içinde bulunduğu kötü durumu açıkça göstermektedir. Öyle ki yeni sultan 1187/1774 yılında tahta çıktığında, hazinedeki sıkıntı sebebiyle cülûs bahşişi dağıtılamamış, bunun yerine birikmiş olan iki taksit mevâcip verilerek kul taifesinin yarı hoşnut olması sağlanmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 7). Bu anlamda denilebilir ki devletin içinde bulunduğu mali kriz Abdülhamid'in neredeyse tüm saltanatı süresince en önemli meşguliyeti olmuştur¹⁵.

18. yüzyılın sonlarında devlet hazinesinde devam eden sıkıntıları giderebilmek için önceki yıllarda olduğu gibi çeşitli tedbirler alınmaya çalışıldığı da görülmektedir. Bunlar arasında eshâm çıkarılması, arazilerin satılması, dış borç aranması gibi tedbirler bulunmaktadır (Çelik, 1989, ss. 82-83). Sultan Abdülhamid devletin içinde bulunduğu mali krizi “Akçe hususu gece gündüz şu'ûrumu selb etmektedir.” şeklinde dile getirmektedir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 173).

Bu dönemde yaşanan sıkıntılı durumdan çıkmaya yönelik olarak bazı alanlarda ıslahat girişimleri olduğu da görülür¹⁶. Zira Sultan tahta çıktıktan sonra, devletin içinde bulunduğu mevcut durum ve alınması gereken tedbirler hakkında bilgi almıştır. Verilen bu bilgilerin yanında kimi layihalar da sorunların çözümüne yönelik tedbirlere dikkat çekmeye çalışmıştır. Mesela, bu yıllarda *Canikli Ali Paşa*'nın kaleme aldığı ve bir ıslahat layihası olan *Tebâbîrul-gazâvet*, dönem içindeki aksaklıkların tespitini ve bunlara karşı alınacak önlemlerin neler olması gerektiğiyle ilgilidir¹⁷. Bu kapsamda *Canikli Ali Paşa* özellikle Kırım ve Bağdat'taki belirsizlikler, reayanın meseleleri, hazine, zahire, iaşe, seferler için gerekli olan levazım, ilmiye mensuplarının durumu, tımarlar, levend ve eşkıyalık hareketleri üzerinde durmuştur (Özkaya, 1973, ss. 135-173).

¹⁴ Merkezî hazineyi sıkıntıya sokan nedenlerden biri de savaşlardı. Öyle ki askerî alandaki harcamalar 1199/1784-85 yılı içinde 12.221.181 kuruşa ulaşmıştı ve bunun bütçe içindeki payı yüzde altmış dokuzu bulmaktaydı (Çelik, 1989, ss. 101-104). Dönem içinde merkezî hazineyi sıkıntıya sokan diğer nedenler için bk. Sarıcaoğlu, 2001, s. 163 vd.; ayrıca 1768-1792 yılları arasında maliyede baş gösteren bunalım hakkında detaylı bilgi için bk. Cezar, 1986, ss. 74-142.

¹⁵ Yapılan araştırmalar genel anlamda Sultan Abdülhamid'i hesap kitap adamı olarak tanımlar. Buna örnek olarak da saltanatı yıllarında şal, kumaş, entari, çok kıymetli kumaşlar, hediye olarak gelen eşyalar ile sultan ve şehzadelerin doğumlarında gelen armağanların kaydedildiği *çîlhâne defterlerinin* ilk kez onun döneminde düzenlenmiş olması gösterilmektedir. Bk. Uzunçarşılı, 1978, s. 78, dipnot. 25.

¹⁶ Cavit Baysun, Sultan Abdülhamid devrinin en önemli hususiyetlerinin başında, muhtelif sahalarda teşebbüs olunan ıslahat hareketleri ve özellikle de Halil Hamid Paşa'nın büyük gayretleri olduğunu söyler (Baysun, 1978, s. 74).

¹⁷ İslahat layihasının kapsamlı bir tanıtımı ve transkripsiyonu için bk. Özkaya, 1973, ss. 119-191; Ayrıca Ali Paşa üzerine yapılmış bir çalışma için bk. Karagöz, 2003.

Ancak işler iyiye gitmemektedir. Özellikle de halk arasında İstanbul merkezli ve dışarıdan takviye olarak görülen ıslahat girişimlerinde yapılmak istenenlerin birçoğu kalıcı olamamıştır. Abdülhamid'in kolaylaştırıcı tüm çabalarına karşın ıslahatların sonuca ulaşamamasında iç ve dış gelişmelerin önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte ıslahat çalışmalarının taban bulamamasının bir nedeni olarak da biten ve yine başlayan seferlerin getirmiş olduğu olumsuz hava gösterilmektedir. Zira bu dönemde Kırım kaybedilmiş ve bu durum halk arasında karmaşa ve karamsarlığa yol açmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 200)¹⁸.

Alınan tedbirlere ve Sultan'ın tüm çabalarına karşın devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum düzeltilememiştir. Sultan Abdülhamid'in vefatından sonra 1 Zilkade 1203/24 Temmuz 1789 tarihinde 1202/1788 yılı için yapılan hesaplamada 28.052 kese Rûmî akçe gidere karşılık 17.947 keselik gelir belirlenmiştir. III. Selim (1789-1808) tahta çıktığında ise Darbhâne'de 2000, Enderun ve Harem-i hümayûn hazinelerinde 150 keseyi bulmayan bir mali bilanço devralmıştır (Karal, 1942, s. 35).

Sonuç olarak I. Abdülhamid tahta çıktığında devletin ekonomik durumu pek parlak gözüküyordu. Öyleyse bu noktada sorulması gereken soru devletin ekonomik olarak zor bir süreç yaşadığı yıllarda Sultan neden İstanbul'da yeni projeler gerçekleştirme girişiminde bulundu? Yukarıda sıralanan tüm mali bilgiler dönem içinde yapılan mimari projeleri ne kadar etkiledi? Bu sorulara cevap bulmak için öncelikle Sultan'ın kişiliği ve kadınlarla olan münasebetlerine bakmak yararlı olacaktır.

Kişiliği ve Yakın Çevresi

Halil İnalçık, Osmanlı padişahının klasik tanımlamayla, bütün yetkilerin sahibi ve sınıflar nizamının hâkimi olarak görülmesi gerektiğini söyler. Bununla birlikte yazar, II. Mehmed, I. Selim, I. Süleyman gibi padişahları ayrı tutarak, padişahların karışık bir sistem içinde mutlak iktidarın bir sembolü durumuna dönüştüğünü belirtir (İnalçık, 1958, s. 78). Bu anlamda 18. yüzyılın başından itibaren bürokrat kökenli sadrazamların yönetiminde etkin bir güç olmasıyla padişahların yeni statüsü ise neredeyse danışmanlığa benzer bir konumu andırmaktadır. Kuşkusuz bunda hem önceki yıllardaki gelişmeler hem de sultanların kişiliğinin etkisi olmalıdır.

Abdülhamid, genel olarak halim, selim, iyi niyetli, dindar¹⁹ ve iyi kalpli biri olarak tasvir edilir (Baysu, 1978, s. 75; Cezar ve Sertoğlu, 2011, s. 2659). Kâmil

¹⁸ Dönem içinde yapılmaya çalışılan ıslahatlar hakkında bir değerlendirme için bk. Sarıcaoğlu, 2001, ss. 188-200.

¹⁹ Mesela teamüller gereği Hz. Ömer'in kılıcı yerine Hz. Peygamber'in kılıcını kullanması, Hırka-i Saadet Dairesi ve Eyüp Sultan'ı sıklıkla kullanması, çocuklarına

Paşa, uzun süre kafes hayatı yaşayan Abdülhamid'den “dünyaca olan malûmâtımutâla'a-güzâr-ı şahaneleri olan târih-i Osmâniyye'ye münhasır” olarak bahseder ve onun tarihî bilgisine dikkat çeker (Kâmil Paşa, 1909, s. 191). Kuşkusuz Kâmil Paşa'nın bu sözleri Abdülhamid'in iyi bir eğitim almadığını belirten bazı araştırmalarla²⁰ birlikte değerlendirildiğinde Abdülhamid'in uzun süre yaşamış olduğu kafes hayatı boyunca birçok kitap okuduğu varsayımına dayanıyor olmalıdır. Hiç kuşku yok ki onun tarihe olan merakını genellikle tarihî kitapların bulunduğu kütüphanesi de doğrular. Yayımlanan kimi arşiv belgelerinden anlaşılacağı kadarıyla Sultan'ın sözlü emirle kütüphanesine kitap aldırması ve bazı terekelerden çıkmasını beklediği nadir kitapların muhafazasını istemesi de (Sarıcaoğlu, 2001, s. 65)²¹ kitaplara olan düşkünlüğünün bir göstergesi olmalıdır.

1781-86 yılları arasında Osmanlı topraklarında bir gezi yapan İtalyan Rahip G. Toderini, *De La Littérature Des Turcs* adlı eserinin on beşinci bölümünde, önce Sultan Abdülhamid'in kişiliğine değinir, daha sonra da kurmuş olduğu kütüphaneden övgüyle söz eder. Rahip, Abdülhamid'i şehzadeligi sırasında kişilik olarak harpten çekinen ve sakin biri olarak tanımlar. Padişah oluncaya kadar geçen sürede tek eğlencesinin kitaplar ve harem olduğunu, devamlı olarak da kitaplar ile meşgul olduğunu söyler. Sultan'ın kitaba olan düşkünlüğüne örnek olarak da zengin bir kütüphane kurmuş olmasını gösterir (Toderini, 1789, ss. 130-131)²². Bu anlamda kişilik olarak halim, selim, iyi niyetli biri olan Abdülhamid'in padişahlık anlayışı yazılarında dile getirmiş olduğu gibi “bizim, nizâm-ı itibarımız kadimedir... hemennizâm-ı atîka ile itibâr oluna” (Sarıcaoğlu, 2001, s. 62) geleneğe yani *kadime* son derece saygılı olarak tanımlanır. Kuşkusuz bu durum tarihe fazlasıyla ilgili birinin kendini geçmişle ilişkilendirmesini ve geleneklere bağlı hissetmesini anlaşılır kılar. Sultan'ın bu yönü, ileriki bölümlerde tartışılacak olan Abdülhamid'in saltanatı yıllarındaki mimari faaliyetlerin altında yatan nedenlerden biri olarak akılda tutulması gereken önemli bir ayrıntı olarak algılanmalıdır.

Üzerinde durulacak bir diğer konu Sultan'ın kadınlar ile olan münasebetleridir. Hiç kuşku yok ki Osmanlı haremine mensup kadınları takip etme konusunda

verdiği isimlerdeki tercihleri buna örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıntı için bk. Sarıcaoğlu, 2001, s. 72 vd.

²⁰ Mesela bk. Cezar ve Sertoğlu, 2011, s. 2659; R. Ekrem Koçu gençliğinin büyük bir kısmını sarayda geçiren Sultan için, “Hükümdarlara lâzım olan tecrübelerden, görgüden ve tahsilden mahrum kalmıştı; iradesi zayıf, saf adamdı, etrafındakiler tarafından kolay kandırılırdı.” yorumunu yapmaktadır (Koçu, 1958, s. 92).

²¹ Bu konuda bazı arşiv belgeleri için bk. BOA. Ali Emiri Tasnifi, I. Abdülhamid (A.) 525; BOA. Cevdet-Saray, nr. 4852. Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 65.

²² Bk. Toderini, 1789, ss. 130-131. Ayr. bk. Cunbur, 1965, s. 26; Erünsal, 1988; Erünsal, 2008.

harc-ı hâssa, masraf-ı şehriyârî, tâyinât defterleri gibi kaynakların imkân sunmasına karşın, bu belgelerde herhangi bir isim zikredilmediğinden²³ ne yazık ki hangi kadının ne zaman yaşadığı konusunda kesin bilgilere ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte yapılan araştırmalar Abdülhamid'i, Osmanlı padişahları içinde hem çok eşli hem de çok çocuklular arasında göstermektedir. Mesela A. D. Alderson on bir (Alderson, 1956, tablo. XLIV), M. Ç. Uluçay on²⁴ (Uluçay, 1980, ss. 105-110), Y. Öztuna ise on beş kadını olduğunu belirtir (Öztuna, 2005, ss. 243-244). Osmanlı arşiv belgelerinde ise yedi kadınının olduğu görülmektedir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 7). Araştırmacıların belirttiği bu farklı sayılarla birlikte Abdülhamid'in vakfiyelerinden kadınefendilerinin isimleri ve sıralaması bir dereceye kadar takip edilebilmektedir. Buna göre vakfiyelerde ilk başkadın *Ayşe* sonra *Hatice Rûhşâh*, *Nevres Hatice* ve *Hümâşâh*'in adları geçer (I. Abdülhamid Vakfiye, ss. 66-67, 77; 110; Cunbur, 1965, ss. 52, 55, 65)²⁵.

Fikret Sarıcaoğlu, Sultan Abdülhamid üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında dönem kaynaklarından elde ettiği bilgiler sonucunda Abdülhamid'in tahta çıkmadan önce dört kadınefendiyle evli olduğunu söyler²⁶. Zira yazara göre, padişahın beşinci kadının adı *Muteber*'dir²⁷ ve onunla 14 Şaban 1188/20 Ekim 1774'te evlenmiştir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 8)²⁸. Buna göre yapılan evlilik töreninde, Padişah *mâbeyn odasında* bulunduğu sırada *–evlilik merasiminde taraflar vekilleri ile temsil edilmiştir–* silâhdâr ağanın aracılığıyla *hurka-i saadet odası* hazırlanarak, perdeler ve kapılar kapatılmış, daha sonra gizlice, odanın içindeki şebekede düzenlenen "akd-i nikâh-ı hazret-i sultanî"de Padişah'ın

²³ Nitekim Uluçay, çalışmasında maaş ve harem defterlerinde Abdülhamid'in kadın efendilerinin gösterildiği bir deftere rastlanılmadığını, yalnız bir defterde altı kadınefendinin bulunduğu belirtiltiğini, bunların da isimleriyle değil, "başkadın efendi, ikinci kadınefendi..." şeklinde yazıldığını söyler (Uluçay, 1950, s. 87).

²⁴ Uluçay başka bir çalışmasında altı olarak belirtiyor. Bk. Uluçay, 1963, s. 272, dipnot. 29.

²⁵ *Şebsefa*, *Nevres*, *Hasibe*, *Rûhşah*'in ayrı vakfiyeleri de bulunmaktadır. Bk. Cunbur, 1965, s. 18. Ayrıca bk. Uluçay, 1980, ss. 105-110. Uluçay'ın beşinci kadın olarak belirttiği Sineperver'in adı Abdülhamid'in ölümünden sonra III. Selim'e yazdığı mektuptan bilinir. Buna göre Sineperver, Kasımpaşa'da fena bir evde kalmaktadır. Sıkıntidan bunalmıştır ve kendisine bir ev verilmesini rica etmektedir (Uluçay, 1960, s. 417).

²⁶ Dönem kaynakları Abdülhamid'in cülûsdan sonra, en geç 15 Sefer 1188/27 Nisan 1774'te dördüncü kadını bulunduğunu belirtiyor. BOA. KK.,Tâyinât Defteri, nr. 7250, vr. 13b-14a; nr. 7260, s. 51, BOA. Başmuhasebe Kalemi, Matbah Eminliği (BSM. MTE.) Def.,nr. 11328, s. 6. Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 8.

²⁷ İhtifalci Mehmed Ziya da beşinci kadın olarak söz eder. Bk. İhtifalci Mehmed, 1918, s. 384.

²⁸ Uluçay, beşinci kadın olarak hem Mehtaber hem de Muteber'den söz eder. Bk. Uluçay, 1980, s. 107, dipnot 1.

birinci imamı töreni yönetmiştir (Sarıcaoğlu, 2001, ss. 8-9). Bu tasvir Osmanlı padişahlarının nikâh yapmalarına ve seremoninin nasıl gerçekleştirildiğine dair neredeyse resmî ilk örnek olması bakımından da önemli bir ayrıntıyı oluşturur²⁹.

Dönem kaynakları Abdülhamid'in kadınlara olan ilgisinden söz eder. Mesela, İgnatius Mouradgead'Ohsson, *Tableau General de l'empire Othoman...*'da saray dışına ulaşan bilgilerden Sultan'ın haremde bulunan kadınlarla olan münasebetlerini, onlara olan cömertliği ve düşkünlüğü ile haremdeki eğlencelere yönelik faaliyetlere izin verdiğini söyler. Özellikle Sultan'ın hamile olan eşlerine özen gösterdiği, kadınefendilerine karşı iltifatlarda bulunduğunu belirtir (Mouradga D'Ohsson, 1824, ss. 309-312; Sarıcaoğlu, 2001, s. 7, 10). Tam da bu noktada İstanbul Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir dizi mektup Sultan'ın kadınlarla olan münasebetlerine güzel bir örnek teşkil eder. Günümüzde birçok araştırmacı, yayımlanan mektuplar hakkında farklı değerlendirmeler yapmaktadır³⁰. Bu mektuplar Abdülhamid'in şehzade olduğu yıllarda hayatında olan kadınlardan *Başkadın Hatice Rûşşâh* ile olan muhabbeti ile ilgilidir. İlk defa Ç. Uluçay tarafından yayımlanan mektuplardaki ifadelerden yola çıkan yazar, Sultan ile Rûşşâh arasındaki muhabbeti 18. yüzyılın en büyük aşkı olarak tanımlar ve Abdülhamid'in yaşlı olmasına karşın (Resim 2) genç ve saf bir delikanlı kalbi taşıdığı benzetmesini yapar. Bu mektuplar genel olarak samimi bir sevginin ifadesidir:

*Abdülhamîd'in cânı Rûşşâh, ...kademintürâbına yüzüm sürürüm*³¹, Hamîd sana kurbân olsun, bu gece teşrîfinlekulunu ihyâ edesiz... ayağımı öpeyim, beni bu gece Allâhute'âlâ aşkına mahzun eyleme efendim³², "... sen bana bu vaktimde merhamet etmedikçe kim eder. Vallâhi her gece sabâhı çıkarırım, bu gece nöbetde çıkardım... kulun ayağına gider yüzümü sürür idim anda sabâha dek, beni istemezsiniz deyüdür³³... İnşâ-Allâhute'âlâ ömrüm oldukça cem'oluruz, cânım efendim benimle barış, ayağına yüzüm sürürerek recâ ederim³⁴.

Peki, Sultan ile Rûşşâh arasındaki bu mektuplaşmanın sırrı neydi? F. Sarıcaoğlu, bunun cevabının dördüncü mektupta yer alan "barış" kelimesinde gizli olduğunu söylemektedir. Yazar, özellikle dördüncü mektuptaki "barış" kelimesine dikkat çekerek Sultan ile Rûşşâh arasındaki mektuplaşmanın aradaki

²⁹ Muhteber Hanım 12 Rebûilevvel 1253'de (16 Mayıs1837) vefat etmiştir. İhtifâlcî Mehmed, 1918, s. 384.

³⁰ TSMA, Abdülhamid'in Rûşşâh'a Mektupları (Rûşşâh'a Mektupları), No. 1, 2, 3, 4; Yay. Uluçay, 1950, ss. 85-93; Uluçay, 1960, ss. 420-421; Uluçay, 1980, ss. 109-110; Sarıcaoğlu, 2001, ss. 12-13.

³¹ Rûşşâh'a Mektupları, No. 1; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 11.

³² Rûşşâh'a Mektupları, No. 2; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 12.

³³ Rûşşâh'a Mektupları, No. 3; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 12.

³⁴ Rûşşâh'a Mektupları, No. 4; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 12.

dargınlığı giderme çabası olduğunu belirtmektedir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 12). Kuşkusuz mektupların dilinden aradaki dargınlığın giderilmesi için Abdülhamid'in büyük çaba sarf ettiği ve saray adabıyla da bunu dile getirdiği açıkça anlaşılır. Öyle ki Sultan, uykusuz geçen gecelerini, karanlıklar içerisinde onu beklerken ki çilelerini samimi bir dille ifade etmektedir.

Sonuç olarak dönem kaynaklarının aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla Abdülhamid'in, kadınlara karşı cömertliğinin yanında onlara düşkünlüğü ve haremdeki eğlencelere izin vermesi kadınları ile olan münasebetlerinin hoşgörülü ve saygılı bir seyir izlediğini göstermektedir. Bu anlamda sonraki bölümde de tartışılacağı üzere kadınlarla olan münasebetleri mimari faaliyetlerin altında yatan bir başka ayrıntı olarak algılanmalıdır.

Mimari Projeler ve Onarımlar

Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen Abdülhamid de kendinden önceki padişahların yolundan giderek çeşitli mimari faaliyetlerde bulunmuştur. Kuşkusuz Osmanlı sultanlarının hayır eserleri yapma geleneği bir yönüyle padişahın dine olan bağlılığını göstermesi yanında, diğer yönüyle de halkın genel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla açıklanabilir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 2). Bununla birlikte bu dönemde, Sultan'ın devletin içinde bulunduğu kötü mali durumun halk üzerindeki etkisini azaltmak için de bu tür girişimlerde bulunduğu söylenebilir. Genel olarak araştırmacılar Abdülhamid'in henüz padişah olmadan önce kafes hayatı yaşadığı yıllarda kurmuş olduğu vakıfları, ona tanınan bir imtiyaz olarak görme eğilimindedirler³⁵. Yapılan çalışmalarda Sultan'ın ilk vakfiyesinin 1145/24 Haziran 1732-13 Haziran 1733 tarihli olduğu belirtilir³⁶. Öyleyse Abdülhamid daha sekiz yaşındayken –yani kafese kapatıldıktan üç yıl sonra– kendisine bu imtiyaz sağlanmıştır. Gerçekten henüz sekiz yaşında bir şehzadeyken böyle bir imtiyaza sahip olması sadece ona tanınan bir ayrıcalık mıydı? Kesin bilgiler elimizde olmamakla birlikte tarihî sürece bakıldığında, 1179/1756 tarihinden başlayarak belli aralıklarla ölen üç ağabeyi için de aynı imtiyazın sunulmuş olması pek tabii ki mümkün olabilir. Her ne kadar günümüzde bu savı destekleyecek bir belge olmasa da bunun aksini ispatlayan bir durum da söz konusu değildir.

Peki, I. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra İstanbul'da hangi mimari projeleri gerçekleştirdi? Bu anlamda farklı projeleri hayata geçiren Sultan, kırk dokuz yaşında tahta çıktıktan hemen sonra inşa faaliyetlerine başlamış görünmektedir. Abdülhamid, selefleri gibi kendisi için bir külliye yaptırmaya karar vermiş,

³⁵ Mesela, bk. Sarıcaoğlu, 2001, s. 27. Ayr. bk. Cunbur, 1965.

³⁶ Abdülhamid'in 15 Muharrem 1195/11 Ocak 1781 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre şehzadelğinde (1145'den/24 Haziran 1732-13 Haziran 1733) annesi Râbi'a Şermî için okutulacak günlük hatimler, yılda bir defaya mahsus mevlitler için gelirler bağlamıştır (Cunbur, 1965, s. 18; Sarıcaoğlu, 2001, s. 27).

ancak önceki yıllarda yapılan camilerden dolayı şehrin merkezinde yer bulamadığından Bahçekapı'da mimari projesini (Resim 3) gerçekleştirmiştir (Cevdet, 1886, III, s. 46)³⁷. Sultan'ın tahta çıkmasından birkaç yıl öncesine ait John Andrews'in haritasında projenin uygulanacağı yerin boş olduğu görülmektedir. Zira henüz inşa edilmeyen yapılar da haritadaki listede belirtilmemiştir (Resim 4)³⁸.

İhtifâlcî Mehmed Ziya'nın belirttiğine göre (İhtifâlcî Mehmed, 1918, s. 389), *Eski Reîsülküttab Râif İsmail*'den alınan boş arsa üzerinde 23 Cemaziyelahir 1189/21 Ağustos 1775 yılında inşasına başlanan külliyesinin bir kısım yapıları 14 Zilkade 1191/14 Aralık 1777 yılında tamamlanmış, medrese ve kütüphanenin yapımı ise 1194/1780 yılında bitirilmiştir (Cevdet, 1886, III, s. 46; Şem'dânî-zâde, 1980, III, s. 51; Sarıcaoğlu, 2001, s. 28)³⁹. 1786 tarihli François Kauffer haritasında tamamlanmış olan projenin yapılarının bir kısmı görülebilmektedir⁴⁰ (Resim 5). Öyleyse Sultan tahta çıktığından bir yıl yedi ay sonra, Hafız Mustafa Ağa'nın bina emini olduğu (Ayvansarâyî, 1281, I, s. 146; Ayvansarâyî, 2001, I, s. 202; Sarıcaoğlu, 2001, s. 28; Alpay, 1978, ss. 1-22; Eyice, 1997, s. 465) imaret, mescit, sebil, çeşmeler, kütüphane, sübyan mektebi ve medreseden oluşan külliye ile İstanbul'da gerçekleştireceği ilk inşa faaliyetini hayata geçirmiş oluyordu⁴¹ (Resim 3). Bu tarih aynı zamanda yeni imzalanmış olan *Küçük Kaynarca Barış Antlaşması* sonrasında⁴² kendini fazlasıyla hissettirmeye başlamış olan ekonomik ve sosyal krizin hemen sonrasındır. Peki, ekonomik krizin olduğu bir ortamda Sultan'ın projesi halk arasında nasıl bir tepki buldu? Tam da burada dönemin tanığı *Şemdânî-zade*

³⁷ Abdülhamid'in yaptırdığı bu külliye araştırmacılar tarafından İstanbul'da yaptırılan selâtin külliyelerinin sonuncusu olarak kabul edilir. Bk. Eyice, 1997, s. 465.

³⁸ Haritanın genel görünümü için bk. Kubilay, 2010, s. 113.

³⁹ 23 Cumadelahir 1189/21 Ağustos 1775'de inşasına başlanan *İmaret-i amire* 14 Zilkade 1191 /14Aralık 1777 tarihine gelindiğinde tamamlanmıştır (Cevdet, 1886, II, s. 81). Bununla birlikte İhtifâlcî Mehmed başlama ve bitiş tarihi için 23 Şaban 1190-1 Zilkade 1191/7 Ekim 1776-1 Aralık 1777 günlerini belirtmektedir (İhtifâlcî Mehmed, 1918, s. 389).

⁴⁰ Harita için bk. Chevalier, 1880, ss. 41-42; Ayr. bk. Kubilay, 2010, ss. 106-109. Haritanın sonraki baskıları için bk. Kubilay, 2010, ss. 122-123, 148-149.

⁴¹ Külliye yapılarından imaret, mektep ve sebinin bulunduğu yere IV. Vakıf Han inşa edilmiştir. Sebil ise Gülhane'deki Zeynep Sultan Camisi önüne taşınmıştır. Bk. İhtifâlcî Mehmed, 1918, ss. 392, 394-395; Ayr. Külliye için bk. Cevdet, 1886, II, s. 46, 81; İhtifâlcî Mehmed, 1918, ss. 375, 379 vd. 387, 388, 391, 393-395; Kumbaracılar, 1938, s. 45; Ergin, 1939, 57; Kuban, 1954, ss. 37, 76, 108; Ayverdi, 1958, pafta. B4; Cunbur, 1964, ss. 17-69; Alpay, 1978, ss. 1-22; Erünsal, 1988, ss. 108-109; Önkâl, 1992, ss. 231-236; Eyice, 1997, ss. 465-468; Şehsuvaroğlu, ty., s. 164.

⁴² Bk. Gorianov, 1331, ss. 28-29; Şem'dânî-zâde, 1980, III, ss. 24-25; Çapraz, 1997; Sarıcaoğlu, 2001, ss. 201-211; 264-265.

Fındıklılı Süleyman Efendi'nin, Sultan'ın imareti için isabetli bir karar olduğu ve buradan gelip-geçenlerin “kırk bin âdem”in duasını aldığı söylemesi, bir ölçüde dönem içinde projeye bazı eleştiriler yönetildiğini düşündürmektedir⁴³. İmaretin, Bahçekapı tarafındaki büyük kapısının üzerinde yazılı olan “Şüphe yok ki biz, Allah rızası için yediriyoruz. Sizden ne bir mükâfat ne de bir teşekkür istiyoruz.”⁴⁴ (Resim 6) ayeti ise Sultan'ın dinî yönünü ön plana çıkararak yaptığı projeyi hayırlı bir iş olarak gösterme gayretiyle yazılmış olmalıdır. Zira Abdülhamid'in vakfiyesinde de imaretin yapıma amacı olarak; *güçlü-güçsüz, fakir, lokmaya muhtaçlar, talebe, derviş ve düşkünlerin, her sabah ve akşam doyurulmaları* (I. Abdülhamid Vakfiye, s. 16; Yay. Cunbur, 1965, s. 20) ifadeleri sıralanır.

Kuşkusuz kimi modern araştırmacıların reformist bir kişilik olarak tanımladığı⁴⁵ I. Abdülhamid'in (Resim 1-2) mimari faaliyetleri içinde adından sıkça söz edileni, külliye yapılarından biri olan kütüphanesidir (Resim 7). Osmanlı sultanları tarafından yaptırılan, cami dışında özel bir bina olarak inşa edilen ve dönem içinde yabancı ziyaretçilerin de ilgisine mahzar olmuş⁴⁶ kütüphane, bugün *Hamîdiye Kütüphanesi* olarak bilinmektedir. 1194/1780 yılında halkın kullanımına sunulan kütüphanenin kapısı üzerindeki kitabe öncelikle Sultan'ın fazilet ve adaletini över, sonra da “Sultan Abdülhamid'in kütüphanesi ebediyen payidar ve abadan olsun” temennisi ile son bulur (Cunbur, 1995, s. 26).

Kitapların bulunduğu bina iki oda, bir küçük salon ve bir sofadan oluşur. İ. Erünsal, kütüphanenin, diğer padişah kütüphanelerine nazaran hem personel hem de koleksiyon bakımından fakir olduğunu söyler (Erünsal, 1988, s. 108). Abdülhamid'in vakfiyesinde kütüphaneye sadece dört hâfız-ı kütüb, bir mücellid, bir ferrâş ve bir de bevvâb tayin edildiği belirtilir. Kütüphanenin bu dönemde sahip olduğu kitap sayısı ise belli değildir. Zira vakfiyede kütüphaneye konulacak kitap sayısı belirtilmemiş ve bu kısım boş bırakılmıştır (I. Abdülhamid Vakfiye, s. 72; Yay. Cunbur, 1965, s. 53). Ancak sonraki yıllarda yapılan sayımlarda kütüphanenin sahip olduğu eser sayısının 1553 olduğu anlaşılmıştır (Cunbur, 1965, s. 29; Erünsal, 1988, s. 109). Sultan Abdülhamid'in kitaba olan merakı onu kütüphane inşa etmeye yöneltmiştir. Zira bu dönemde, önceki yıllarda kapalı olan iki kütüphanenin de Sultan tarafından

⁴³ Şem'dânî-zâde, 1980, II.B, s. 51.

⁴⁴ “lâ nurîdu minkum cezâen ve lâ şukûrâ (şukûren)”. Kur'an, El-ihsan: 76/9.

⁴⁵ Mesela bk. Mantran, 1993; Müteferrika İbrahim Efendi matbaası bu dönemde yeniden faaliyete geçmiştir. Aktepe, 1988, s. 216; Sarıcaoğlu, 2001, s. 198; Ayr. bk. Toderini, 1990.

⁴⁶ Önceki bölümlerde İtalyan Rahip Toderini'nin bu konudaki gözlemleri üzerinde durulmuştur.

tekrar açtırıldığı ve yeni kütüphanelerin hem başkentte hem de farklı şehirlerde inşa ettirildiği bilinmektedir (Erünsal, 1988, ss. 108-109, 113, 279-280)⁴⁷.

İnşası tamamlanan külliye dışında Abdülhamid, Boğaziçi'nin iki yakasında, şehrin dışında annesi –*Râbi'a Şermî*– ve Şehzâde Mehmed ile annesi Hümâşâh Kadın için iki cami inşa ettirdi. Sultan'ın tahta çıkışının üçüncü yılında projesine başlanan Beylerbeyi Camisi (Resim 8), Anadolu yakasında denizin kıyısında bulunmaktaydı. Mimar Tahir Ağa'nın⁴⁸ Bahçekapı'daki külliye'nin bir kısım yapılarının inşasını bitirdikten sonra 1191/ 3 Nisan 1777 yılında başladığı inşaat 1992/15 Ağustos 1778 yılında tamamlandı. Sultan'ın projesi; bir cami, sübyan mektebi, hamam ve muvakkithaneden oluşmaktaydı (Cevdet, 1886, II, ss. 102-142; Ayvansarâyî, 1281, II, ss. 171-176; Ayvansarâyî, 2001, II, ss. 579-586; Râ'if, 1996, ss. 251)⁴⁹. Ayvansarâyî, Sultan'ın Beylerbeyi'ndeki *İstavroz Sarayı*'nin *hırka-i şerîfe hücresi dâ'resi* mahallinde tek minareli bir cami olarak inşa edilmesini buyurduğunu söyler (Ayvansarâyî, 1281, II, s. 172; Ayvansarâyî, 2001, II, s. 579). Kimi araştırmacılar Abdülhamid'in Bahçekapı'da inşa ettirdiği külliyesinde eksik olan caminin, bu cami ile tamamlandığını ileri sürseler de⁵⁰ bunun aksini savunan bir başka görüş, Bahçekapı'daki külliye'de bir mescit bulunduğundan bu savı gerçekçi bulmamaktadır⁵¹. Kuşkusuz Osmanlı mimarisinde geleneksel külliye tasarımında bulunan büyük cami geleneğinden farklı olarak, Bahçekapı'daki külliye'de medresenin yakınında dışarıdan fark edilmeyen küçük bir caminin –*mescit*– varlığı ikinci savı ileri sürenleri haklı göstermektedir. Bununla birlikte camiyi Abdülhamid'in, annesi adına yaptırmış olması da bu görüşü

⁴⁷ Mesela yeni kurulan kütüphanelerden *Murad Molla Kütüphanesi*, Damadzâde Mehmed Murad Efendi tarafından 1189/1775 yılında Çarşamba semtinde yaptırılmıştır. Bk. Gökhan, 1943, s. 12; Erünsal, 1988, s. 110. Bu dönemde İstanbul dışında kurulan kütüphanelere örnek olarak da 1193/1179 yılında sadrazam olan Silahdâr Seyyid Mehmed Paşa'nın memleketi Nevşehir'in Arapsun köyünde 1194/1780 yılında inşa ettirdiği cami, medrese ve çeşmeden oluşan külliyesine 350 bin kitap vakfederek kurdurduğu kütüphane örnek verilebilir. Bk. Erünsal, 1988, s. 109.

⁴⁸ Tahir Ağa hakkında bk. Erdoğan, 1954, ss. 157-180; Erdoğan, 1956, ss. 159-178; Erdoğan, 1958, ss. 161-170; Erdoğan, 1960, ss. 25-46.

⁴⁹ 5 Receb 1192/30 Temmuz 1778'de tamamlanmıştır; Enveri, II, 104b; Ayrıntı için bk. Cevdet, 1886, II, s. 102; Ayvansarâyî, 1281, II, ss. 171-176; Ayvansarâyî, 2001, II, ss. 579-586; Altan, 1937, ss. 193-195; Koçu, 1961, ss. 2676-1681; Koçu, 1961, ss. 2684-2685; Koçu, 1961, ss. 2689-2690; Öz, 1965, s. 12; Kemal, 1975, ss. 219-238; Aslanapa, 1986, ss. 406-407; Mülâyim, 1992, ss. 75-77; Batur, 1994, ss. 203-205; Baraz, 1994, ss. 110-118.

⁵⁰ Mesela S. Mülâyim külliye ile caminin farklı yerlerde olmasını Osmanlı medeniyetinin son döneminde külliyelerin, cami ile diğer yapılarının başka yerlerde yapılması geleneğinin bir örneği olarak görmektedir. Bk. Mülâyim, 1992, s. 75.

⁵¹ Bu konuda bk. Eyce, 1997, s. 465.

desteklemektedir. Zira camide bulunan birkaç kitabeden biri olan son cemaat yerindeki kitabede Abdülhamid'in camiye annesi Râbi'a Şermî Sultan'ın anısına yaptırdığı açıkça belirtilir (Ayvansarâyî, 1281, II, 172; Ayvansarâyî, 2001, II, ss. 580-582; Koçu, 1961, s. 2679; Râ'if, 1996, s. 251)⁵².

Abdülhamid bir başka projesini ise Emirgan'da gerçekleştirmiştir⁵³. Proje içinde yer alan caminin ana kapısı üzerindeki kitabede inşasının 1196/17 Aralık 1781-6 Aralık 1782 yılında tamamlandığı ve Sultan'ın erken yaşta ölen şehzadesi Mehmed ve onun annesi Hümâşâh Kadın anısına yaptırıldığı belirtilir⁵⁴. Proje sadece camiden ibaret değildi; cami ile birlikte –*günümüze ulaşamayan*– bir hamam, fırın, değirmen ve çeşmeden oluşmaktaydı. Ayvansarâyî'nin belirttiğine göre, caminin ve çevre yapılarının inşa edilmesi düşünülen Emirgan bu dönemde yoğun bir yerleşimin olmadığı bir yerd. Zira yazar, Abdülhamid'in Emirgan'ın⁵⁵ bir köy olmasını istediğinde, burada bir cami, bir hamam ve dükkânlardan oluşan küçük bir köy kurulduğunu söyler (Ayvansarâyî, 1281, II, s. 137; Ayvansarâyî, 2001, II, s. 540).

Abdülhamid'in bu projelerinin dışında vakfiyesinden anlaşıldığı kadarıyla şehrin farklı yerlerine babası, annesi, eşleri ve çocukları adına yaptırdığı çeşmeler de bulunmaktadır (I. Abdülhamid Vakfiye, ss. 64, 78; Yay. Cunbur, 1965, ss. 51, 55). Bununla birlikte saltanatı yıllarında çeşitli onarımlar da gerçekleştirmiştir. Kuşkusuz bu onarımları zorunlu kılan en önemli etken ise

⁵² *Cevdet Tarihi*'nde 1192/1778 yılı olaylarının anlatıldığı bölümde Padişah'ın annesi Râbi'a Sultan namına İstavroz ile Çengelköy arasında yer alan Beylerbeyi Sarayı'nın *hırka-i şerife odası* yerinde bir cami inşa edilmesini irade buyurduğu ve caminin inşasının bitimi sonrasında kılınan ilk cuma namazından söz etmektedir (Cevdet, 1886, II, s. 102; Cunbur, 1965, s. 23). Camideki diğer kitabeler için bk. Ayvansarâyî, 1281, II, ss. 172-181; Ayvansarâyî, 2001, II, ss. 580-586.

⁵³ Ayrıntı için bk. Ayvansarâyî, 1281, II, ss. 134-138; Ayvansarâyî, 2001, II, ss. 538-540; Râ'if, 1996, s. 263; Kömürçüyan, 1988, ss. 276-277; Eyice, 1963, ss. 32-132; Öz, 1965, s. 22; Koçu, 1968, ss. 5093-5094; Aslanapa, 1986, ss. 407-408; Demirsar, 1994, ss. 169-170.

⁵⁴ I. Abdülhamid Vakfiyesi, ss. 20-23; Yay. Cunbur, 1965, ss. 37-38; Öz, 1965, s. 22; Koçu, 1968, s. 5094.; *Cevdet Tarihi*'nde Sultan'ın, *Mirgünoğlu Sâhlihânesi* civarında bir cami yapılmasını irade buyurduğu ve bunun üzerine sekiz, on ay zarfında inşa edildiğini, caminin inşa tarihini de 1194/1780 olarak belirtilir. Cevdet, 1886, II, s. 142; Abdülhamid'in vakfiyesinde belirtildiğine göre camiye bir hatip, bir imam, iki müezzin, bir kayyum, bir su yolcu kadrosu verilmiştir. Ayrıca görevlilerin barınması için de dört adet ev yapılmıştır. Vakfiyenin ilk zeylinde de caminin Şehzade Mehmed ile annesi Hümâşâh Kadın adına inşa edildiği belirtilir (Cunbur, 1965, s. 24).

⁵⁵ Emirgan hakkında bk. Koçu, 1968, ss. 5091-5092; Ziyaoğlu, 1985, ss. 266-267; Aysu, 1989, ss. 62-63; Aysu, 1994, ss. 168-169.

İstanbul'da farklı dönemlerde meydana gelen yangınlardır⁵⁶. Özellikle 1196/1782 İstanbul büyük yangını sonrasında⁵⁷ yanıp yıkılan birçok eserin tamir veya yeniden inşa edildiği bilinmektedir⁵⁸. Yapılış amacıyla oldukça ilginç bir harita olan Tomas Lopez haritası (Resim 9) İstanbul'da 1196/1782 yılındaki üç büyük yangını konu alır. Haritada sayfanın alt bölümünde; kentteki önemli yapıların ve kapıların isimleri belirtilir. Listede görüleceği üzere 46, 63 ve 64 numaralı açıklamalar yangınla ilgidir. 49 numara ile gösterilen yer ise Bahçekapı'dır⁵⁹. Yangın sonrasında yeniden inşa edilen eserler arasında mesela, *Fatih Türbesi*, *Kabasakal Camisi*, *Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nin* bazı bölümleri, *Çemberlitaş Atık Ali Paşa Camisi'nin* mahfili sayılabilir⁶⁰. Bununla birlikte 1194/1780 yılında *Hırka-ı Şerif Camisi'nin* kuzey avlusunda yer alan bir oda da yaptırmıştır⁶¹.

Sultan'ın, saltanatının ilk yılında yeniden inşa ettirdiği *bâbü's-saâdenin* bir bölümü⁶², tamir ettirilen *Beşiktaş Sahilsarayı*⁶³, *Aynalıkavak*'taki *Tersane*

⁵⁶ Özellikle bu dönemde İstanbul'da bir dizi yangın meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi 1191/1777 yılında Kıztaşı'nda başlayıp çevreye yayılmıştır. İkinci bir yangın ise 1193/1779 senesinde Tavşantaşı'nda yaşandı ve bu yıl birkaç yangın daha İstanbul'un çeşitli semtlerine zarar vermiştir. Kuşkusuz İstanbul'un en sık yangın çıkan semtlerinden biri olan Cibali de bu yıl içerisinde yanan yerler arasında bulunmaktadır. 1196/1782 yılında Samatya'da, Hambatlar civarında meydana gelen yangın sonrasında yüzlerce ev yanmıştır. Bu yangından iki gün sonra ise Balat'ta önemli bir yangın yaşamış ve birçok yer zarar görmüştür. 1198/1784 yılında yirmi yedi saat süren bir başka yangın Edirnekapı'daki Kiremit Mahallesi'nde çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan son yangın felaketi ise 1202/1788 yılında gerçekleşmiştir. Yangınlar için bk. Derviş Efendi-zâde, 1994; Abdurrahman Şeref Bey, 1327, ss. 446-450; Refik, 1930; Koçu, 1981; Sakaoğlu, 1993, s. 36; Sakaoğlu, 1994, s. 434; Sarıcaoğlu, 2001, ss. 234 vd.

⁵⁷ 1196/1782 yılında meydana gelen yangının tanığı olan *Derviş Efendi-zâde Derviş Mustafa Efendi* daha sonra *Harik Risalesi* adıyla yazdığı risalede olayları anlatmaktadır. Bk. Derviş Efendi-zâde, 1994.

⁵⁸ Abdülhamid, İstanbul'da bu dönemde meydana gelen yangınların kundaklama sonucunda çıktığına inanmaktaydı. Bk. Sarıcaoğlu, 2001, ss. 90, 234-242.

⁵⁹ Harita için bk. Tomas Lopez de Vargas Machuca 1783; Yay. Kubilay, 2010, ss. 114-116.

⁶⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Evrak (E) 7029/112, 119; E. 9322/12; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, ss. 31-32; I. Abdülhamid Vakfiyesi, ss. 116-117, Yay. Cunbur, 1965, s. 66; Önkal, 1992, ss. 226-228.

⁶¹ Sarıcaoğlu, 2001, ss. 31-32.

⁶² Refik, 1998, s. 152.

⁶³ BOA. KK., Masrafı Şehrîyârî ve Harc-ı Hâssa Defterleri, No. 7137, ss. 1-7; BOA. Başmuhasebe Kalemi, Bina Eminliği (D.BŞM. BNE) def., No. 16019, 16021; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 33; Ayrıca bk. Vâsîf, 1978, s. 341.

*Bahçesi Sarayı*⁶⁴, *Galata Saray*⁶⁵, *Topkapı Sarayı*’ndaki bazı köşkler ile harem bölümünde yaptırdığı düşünülen *ikballer dairesi*⁶⁶ gibi sivil yapılar daha çok 1201/1787 yılındaki savaş öncesine tarihlenir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 32).

Yayımlanan belgelerden⁶⁷ anlaşıldığı kadarıyla I. Abdülhamid saltanatı süresince Topkapı Sarayı’ni kullanmıştır. Oturma, çalışma, bazı kabuller ve eğlence gibi günlük işlerini yürütmek amacıyla da özellikle *harem* bölümünde bulunan *hünkâr odasını* tercih etmiştir. Bu oda haricinde *I. Selim Dâiresi* olarak bilinen odayı sonradan düzenleterek *yeni mâbeyn* odası adıyla kullanmaya başlamıştır (Ebu’l-uâ Mardin, 1966, ss. 119-120; Sarıcaoğlu, 2001, s. 38). Anlaşıldığı kadarıyla daire özellikle kış günlerinde yemek yenilen ve günlük işlerin yapıldığı bir mekân olarak tercih edilmiştir (D’Ohsson, 1824, III, ss. 331-332; Sarıcaoğlu, 2001, s. 38)⁶⁸. Bununla birlikte Abdülhamid’in saltanat yıllarında kullandığı Topkapı Sarayı’ndaki bazı yapıların, bu dönemde yapılip yapılmadığı sorusu ise henüz tam olarak yanıtlanmış değildir⁶⁹. Özellikle harem bölümünde bulunan ve bir dizi odadan oluşan *ikballer dairesinin* kesin olmamakla birlikte bu yıllarda inşa edildiği düşünülmektedir (Örs, 1970, s. 6; Uluçay, 1971, s. 38; Eldem-Akozan, 1982, L: 110-113; Anhegger-Eyüpoğlu, 1986, s. 41). Bu görüşü savunanlardan biri olan Ç. Uluçay, Abdülhamid’i fazla gözde sahibi olan padişahlar arasında göstermese de sultanın *ikballerini* (Resim 10), kadınefendilerden ayırmak için *ikballer dairesini* inşa ettirdiğini belirtir (Uluçay, 1980, s. VIII, ss. 105-115). İkballerin kullanımına sunulan bu mekânların Abdülhamid döneminde yapıldığına dair kesin bir bilgiye ne yazık ki henüz sahip değiliz. S. H. Eldem, haremde *ikballer taşılığı* olarak adlandırılan yerin üzerindeki *mabeyn dairesi* ve *ikballer dairesinin* bu dönemde, *kale köşkü* ve *altın yolun* kısmen kullanılmasıyla (Resim 11) inşa edildiğın söylemektedir (Eldem-Akozan, 1982, L: 110). Ancak yine de bu konu tam olarak kesinliğe kavuşmamıştır. Bununla birlikte bazı bilgiler en azından bu mekânların 18. yüzyılın sonlarına doğru var olduğunu kanıtlamaktadır. Mesela *Londra*;

⁶⁴ BOA. Ali Emiri Tasnifi, I. Abdülhamid, (A) 25438; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 33; 24 Zilkade 1201/7 Eylül 1787 yılında tamamlanmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 33; Yum, 1998, ss. 207-217).

⁶⁵ BOA. KK., Masraf-ı Şehrîyârî ve Harc-ı Hâssa Defterleri, nr. 7135; BOA. Cevdet-Saray, No. 2432; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 33.

⁶⁶ BOA. Cevdet-Saray, No. 2432, 3229; TSMA, Rûznâme, vr. 11a; Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. 33; Atâ, 1293, s. 59.

⁶⁷ Bk. Sarıcaoğlu, 2001, s. 37 vd.

⁶⁸ Bununla birlikte Sultan’ın bazı akşamlar burada gecelediği, istirahat ettiği de bilinmektedir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 38).

⁶⁹ Topkapı Sarayı Harem bölümünün Haliç cephesindeki yapılanmanın tarihsel sürecinin incelendiği bir çalışma için bk. Tanyeli, 1988, ss. 148-181. I. Abdülhamid Odası için bk. ss. 160-161; Ayrıca bk. Eldem ve Akozan, 1982, ss. 50-51, 55, 68, L: 100.

Victoria & Albert Museum'da bulunan 1198/1784 tarihli harem tasvirinde (Resim 12) *ikballer dairesi* açıkça görülmektedir. Abdülhamid'in tahta çıkmasından on yıl sonraya ait bu resmin altında yazılı olan: "Sarayda harem, Kızlar Ağası ve Şehzade Selim'in konutlarının bulunduğu bölümün iç görünümü. Bu, 1784 yılında, Sultan'ın yokluğunda burada yapılan tadilat sırasında çalışan Yunan ressam tarafından çizilmiştir." notundan anlaşılacağı kadarıyla sultanın sarayda olmadığı zamanki tamiratlar sırasında yapılmış olan resim en azından odaların 1784 yılı öncesine ait olduğunu gösterir⁷⁰. Yine de bu durum, mekânların I. Abdülhamid döneminde yapıldığını söylemeye yetmemektedir. Resmin altındaki bilgi notu bu dönemde sarayda bir dizi onarım gerçekleştirildiğine işaret eder. Zira modern araştırmacıların (Renda, 1977, s. 84) harem bu bölümünde Abdülhamid döneminde inşa edildiğini ileri sürdükleri bir başka yer olan *aynalı odada* bulunan duvar resimlerinin de bu tarihteki onarımlar sırasında yapılmış olduğu söylenebilir (Küçükhasköylü, 2010, s. 110)⁷¹.

Mimari Harcamalar

Bu noktada sorulması gereken soru, devletin ekonomik olarak sıkıntılı olduğu bir süreçte Sultan'ın neden İstanbul'da yeni projeler gerçekleştirme girişiminde bulunduğudır. Yukarıda sıralanan tüm mali bilgiler şunu açıkça göstermektedir ki Abdülhamid'in saltanat yılları ekonomik anlamda oldukça sıkıntılı geçmiştir. Zira Sultan'ın da bütün bunların farkında olduğu ve buna yönelik tedbirler aldığı bilinmektedir. Öyleyse Sultan'ın sıkı tedbirlerine karşın onu mimari faaliyete iten neydi? Kuşkusuz Sultan'ın mimari faaliyetlerinin önceki yüzyıllardaki padişahlarının gerçekleştirdikleri mimari faaliyetlerle karşılaştırılacak boyutta olmadığını söylemek gerekir. Abdülhamid'in İstanbul'da saltanat ideolojisi gereği ve kendi tanımlamasıyla ecdadına olan bağlılığından dolayı bu tür girişimlerde bulunduğu söylenebilir. Zira bilindiği üzere III. Mustafa devrinden itibaren paralar üzerinde kullanılmaya başlanan⁷²

⁷⁰ Resmi yayımlayan N. Küçükhasköylü sanatçının *Konstantin Kapıdağlı* olabileceğini söylemektedir. Bk. Küçükhasköylü, 2010, ss. 109-110.

⁷¹ Zira bu odalarda ve I. Abdülhamid odasındaki *-aynalı oda-* bir dizi duvar resminde 1193/1779 ve 1194/1780 tarihleri okunabilmektedir (Renda, 1977, ss. 80, 86).

⁷² III. Mustafa'nın saltanatı yıllarında 1174/1760-61 yılında paraların üzerindeki değişiklik bir ferman ile duyurulmuştur: "Bundan akdem fermanı hümayunu hazreti cihandarî ile sikkei hümayunlarından Konstantaniyye lâfzı ref' ve anın yerine İslâmbol lâfzı vaz' olunub...sikkei hümayunlar ile evamiri aliyye ve berevatı Şerifelerinin alâmat ve tevkıyatı birbirine muvafık olmak emri müstahsen olduğına binaen fimabaad evamiri aliyye ve berevatı şerifenin makamı için Konstantaniyye lâfzı yazılmıyub İslâmbol ismi tahrir olunmak babında fermanı hümayunu mülükâne şefar sudur olmagla badelyevm Divanı hümayun kaleminden ısdar olunan evamiri aliyye ve berevatı şerifede Konstantaniyye yerine İslâmbol lâfzı tahrir itidiresin 19 r. 1174" (Yay. Refik, 1930, s. 185).

“İslambol” ibaresi yerine I. Abdülhamid devrinde “Kostantaniyye” ibaresine dönülmesi dönemin Osmanlı tarihçileri tarafından da ecdadını izlemek olarak açıklanmıştır (Enveri, I. s. 468a-b, Akt. Sarıcaoğlu, 2001, s. 6). Belki de artık seferlere çıkmayan padişahların geçmişle ilişki kurabilecekleri yegâne bağın mimari projeler olması da bu anlamda akla yatkın gelmektedir. Öte yandan Sultan’ın tahta çıkmasından altı ay sonra 16 Cumadelula 1188/4 Ağustos 1174 yılında hazine-i hümayun’da muhafaza edilen I. Mahmud (1730-1754) ve III. Osman’ın (1754-1757) resimlerine bakması ve de tasvir ettirdiği kendi *musavverini* seyr etmesi⁷³, bununla birlikte hazinedeki *kaşıkçı elmasını* sorgucunda kullanması da bir anlamda geçmişe olan ilgisi ve ecdadına olan bağlılığı ile açıklanabilir (İrepoğlu, 2000, ss. 387-400, 429-439; Sarıcaoğlu, 2001, s. XXX)⁷⁴.

Abdülhamid’in tahta çıktıktan hemen sonra 1191-1196/1775-1782 yılları arasındaki beş yıllık zaman içerisinde gerçekleştirdiği üç proje –*Bahçekapı’daki külliye, Beylerbeyi Camisi ve Emirgan Camisi*– için ne kadarlık bir masraf yapıldığına dair bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte yaklaşık on yedi yıl önce inşası bitirilen *Ayazma Camisi*’nin 506.095 kuruş 49 akçeye tamamlanmış olması (Bayram ve Tüzen, 1991, s. 200) bu dönemdeki mimari projelerin maliyetleri hakkında bir fikir vermektedir. Bu anlamda İstanbul’da ticaretin yoğun olarak yaşandığı yerlerden biri olan Eminönü, Sultanahmet ve Sirkeci arasında kalan Bahçekapı’da inşa edilen külliye ve diğer iki cami için de –*ki bunlar da birer külliye*dir– aynı ölçüde bir maliyetin söz konusu olduğu söylenebilir. Her ne kadar Abdülhamid’in vakfiyesinden anlaşıldığı kadarıyla imaret başta olmak üzere eserlerin inşa yerlerinin çekirdeğini oluşturan araziler hanedana ait olsa da (Sarıcaoğlu, 2001, s. 29) diğer masrafların da önemli bir miktar tuttuğunu kabul etmek gerekir. R. E. Koçu, Sultan’ın Bahçekapı’daki projeyi mevcut yer sıkıntısından ziyade, imaret yapmanın daha hayırlı bir iş olacağı düşüncesiyle giriştiğini söyler (Koçu, 1958, s. 92). Yazarın yaklaşımı kabul edilecek olunur ise bu yaklaşım hem Sultan’ın dinî yönüne hem de hayırlı bir iş yaparak atalarının yolunu takip etme tavrına işaret etmektedir.

Yayımlanan belgelerden bu yıllarda İstanbul’da iaşe sıkıntısının had safhaya ulaştığı, Sultan’ın da mevcut konuyu önemseddiği ve çeşitli tedbirler aldığı anlaşılmaktadır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 242 vd.). Zira daha önce de belirtildiği üzere Abdülhamid’in tahta çıktıktan hemen sonra yaptığı ilk icraatlarından biri kentteki ekmek sorununu çözmek olmuştur. Ancak özellikle 1196/1782 yangını

⁷³ Bunun için bk. Rûzname, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBAK), vr. 5b.; (Yay. Sarıcaoğlu, 2001, s. XXX).

⁷⁴ Kuşkusuz Abdülhamid seleflerinin hayır eserlerine sahip çıkan bir tavır sergilemiştir. Buna en iyi örnek ise Edirne’de bulunan ve o dönemde kullanılmayan sarayda yapılmasını istediği tamiratlar gösterilebilir. Bu dönemdeki tamirat girişimleri için bk. BOA. Başmuhâsebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.), 5225, 5458.

sonrasında dört yüzden fazla değirmenin yanmış olmasından dolayı fırınlar kullanılamaz hâle geldiğinden (Sarıcaoğlu, 2001, s. 243) sonraki süreçte bu sıkıntı kenti daha da fazla etkilemiştir. Anlaşılan o ki Sultan mevcut durumun farkında olduğundan kentin en işlek yerine bir imaret yapmanın daha hayırlı olacağını düşünmüş, böylece fakirlerin karınlarını doyurarak yoksullara sahip çıkmış, bir anlamda sultanlık vasfını da yerine getirmiştir.

Bununla birlikte Abdülhamid'in bir hesap kitap adamı olması yapılan projeleri farklı bir yere de oturtur. Hiç kuşku yok ki Abdülhamid'in tasarruflu bir tutum sergilemesinde devletin içinde bulunduğu ekonomik durumun önemli bir rolü bulunmaktadır. Mesela bu dönemde *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nın gizli maddeleri arasında 28 Şevval 1188/1 Ocak 1175/ yılından itibaren birer yıl arayla Rusya'ya 7.500.000 kuruş harp tazminatı ödenmesi kabul edilmiştir (Pamuk, 1999, s. 186; Sarıcaoğlu, 2001, s. 163). Her ne kadar daha sonra Ruslar ile başlanması düşünülen savaş öncesinde hazinenin dolu olduğuna dair bazı söylentiler olsa da (Sarıcaoğlu, 2001, s. 165) işin aslı pek de öyle görünmemektedir. Savaş yılında -1202/1788- hazine 18.307.000 kuruş gidere karşın, ancak 13.254.500 kuruş bir gelir sağlanabilmiştir (Çelik, 1989, s. 79, 82)⁷⁵. Sultan'ın devam eden savaşlar sırasında sadrazamlara “bu kadar emval-ı mîrîyye nice oluyor” gibi sorular sormasının yanında, gelir ve giderler hakkında “Bizzat siz ihtimam eylesiniz.” gibi emirler vermesi onun konuya hassasiyetle yaklaştığını göstermektedir. Dahası israftan kaçınılması, saraylardaki masrafların kendisinden habersiz olmaması gibi uyarılarda da bulunmaktadır. Öyle ki Beşiktaş Yalısı'nda yapılan tamiratlarda kendinden habersiz yapılacak masraflara karışmayacağını açıkça dile getirmektedir⁷⁶.

Her ne kadar Sultan'ın imar projeleri Ruslar ile yapılacak olan savaş öncesinde olsa da yukarıda belirtildiği üzere hazinenin durumu bu dönemde de pek parlak görünmemektedir. Daha önce de belirtildiği üzere cülûs bahşışı dağıtılamamış, bunun yerine birikmiş olan iki taksit mevâcip verilerek çözümlenmiştir. Böyle bir çözümden bir yıl yedi ay sonra ilk projesine, ardından iki yıl sonra ikinci ve dört yıl sonra da üçüncü projesine başlaması bir anlamda yapılan projeler uygulanan ekonomik politikalar ile örtüşmemektedir. Zira dönem içerisinde Sultan'ın çevresinden de uygulanan projelere bir eleştiri getirildiği anlaşılır. Askerî hazırlıkların yapıldığı bir sırada sadrazamın *sûrat topçularının* 2000'e çıkarılmasının yanında bir kışla inşa edilmesi gerektiğini bildirmesi ve bunun da cami/mescid binasından “efdal” olduğuna dair düşünceleri⁷⁷, her ne kadar

⁷⁵ Ayr. Bk. Genç, 1984, ss. 55-57; Sarıcaoğlu, 2001, s. 165.

⁷⁶ Bk. BOA. A. 373; A. 660; BOA. KK., Tâyinât Defterleri, No. 7253, vr. 101b. Yay. Sarıcaoğlu, 2001, ss. 78-79.

⁷⁷ Abdülhamid, sadrazamı tarafından yapılan bu eleştiriye, “be-gayet mahzûz oldum” diyerek ve masrafların çok olduğunu hatırlatarak “mîrî bir yerden” karşılanmasını önerecektir. BOA. Divan-ı Hümayun ve Bab-ı Âsafî Dosyaları, Âmadî Kalemi

Sultan'ı üzmüş ise de aynı zamanda dönem içinde Sultan'ın çevresindekilerin yapılan mimari projelere bakışını, bir anlamda getirilen eleştirileri anlamamız bakımından önemli bir ayrıntıyı oluşturur. Anlaşılan bu eleştiriler ve Sultan'ın tasarruf konusunda sergilediği tavır, onun dinî yönünü ve seleflerinin yolundan gitme isteğini engelleyememiştir. Bu bağlamda Sultan'ın gerçekleştirmiş olduğu üç projeden biri olan Bahçekapı'daki külliye onun geçmişle bağlantısının yanında dinî yönüne işaret eder. Kütüphane kitaba olan merakıyla ilgilidir. Beylerbeyi'ndeki projeyi kafese kapatılmasından iki yıl sonra, erken yaşta kaybettiği annesi için yaptırması, annesine olan sevgisinin bir göstergesidir. Emirgan'daki projeyi kaybettiği şehzadesi ve annesine adayarak aile bireylerine vermiş olduğu değeri vurgulamaktadır. Tüm bu üç projenin ortak yönü ise ekonomik zorluklara karşın, seleflerinin yolundan giden bir tavırla yapılmış olmalarıdır.

Sonuç

I. Abdülhamid tarafından inşa ettirilen üç proje de 1196/1782 yılı öncesine tarihlenir. Bu tarih aynı zamanda yukarıda da belirtildiği üzere İstanbul'da meydana gelen önemli bir yangının da tarihidir. Elbette ki bu tarihten önce de bazı yangınlar meydana gelmiştir. Ancak 1196/1782 tarihindeki yangın İstanbul'a ciddi zararlar vermiştir. Öyleyse gerçekleşen yangınlar daha sonra Sultan'ın yapmak istediği projelere de bir engel oluşturmuş olabilir. Projelerin sonlanması ve bunun yerine tamiratlara yönelmesinde yangının ve de daha sonra Ruslar ile yapılacak savaşın önemli bir etkisi olmalıdır.

Özellikle de hamile eşlerine özen göstermesinin yanında, haremdeki eğlencelere izin verdiği söylenmektedir. Zira Sultan'ın, Başkadın Hatice Rûhşâh ile yaptığı mektuplaşma da onun kadınlara olan nazik tavrının açık bir göstergesidir. Bu noktada araştırmacıların varsayımları kabul edilecek olunur ise Sultan'ın haremde yaptırmış olduğu bir dizi oda da *-ikballer dairesi-* onun kadınlara yönelik takındığı nazik tutumun bir göstergesi olarak görülebilir. Mabeyn üzerinde inşa edilen (Resim 11) bu odaların biri ocaklı, diğeri ise sofa durumundadır. Bununla birlikte sıra odaların hepsi şirvanlı ve ikisi ise ocaklıdır. Yani anlaşılan o ki bu mekânları kullanacak olanların rahatı düşünülmüş ve güzel odalarda yaşamaları amaçlanmıştır.

Bu noktada başka bir konu daha dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Topkapı Sarayı'nın Harem bölümünde 18. yüzyılın sonuna gelene kadar geçen zamanda Harem'de yaşayan kadınların çok azı Haliç manzarasına sahip odalarda yaşama şansı bulmuşlardı. Zira bu odaları kullananlar da padişaha birinci dereceden yakın olanlardı *-valide sultan, 1, 2, 3. kadınefendiler gibi-*. O tarihe kadar genel anlamda cariyeler ve ikballerin böyle bir ayrıcalığa sahip olmadıkları ve Haliç'e

bakan bir mekânda oturmadıkları bilinmektedir. Ancak Abdülhamid radikal bir karar ile ikballerin Haliç'i görebilecekleri yükseklikte bir dizi oda yaptırarak bir anlamda kadınlara yönelik nazik tavrını da mimariye yansıtmış oluyordu. Zira haremın kendi içindeki kuralları doğrultusunda kadınların dış dünya ile olan bağlantısı sadece sarayın dışına yapılan gezilerle mümkün olabilmekteydi. Geri kalan zamanlarını ise Harem'in loş ve karanlık odalarında geçiriyorlardı. Bu anlamda Sultan'ın bir reform yaptığı söylenebilir.

Sonuç olarak halim, selim, iyi niyetli, dindar ve iyi kalpli biri olarak tasvir edilen Abdülhamid, saltanatı süresince seleflerinin izinden gitmiş ve mevcut koşulları zorlayıcı bir tavırla mimari projeler gerçekleştirmiştir.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref Bey. (1327). Babiâli Yangınları. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 7, 446-450.
- Abdülhamid I Vakfıyesi. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*. 1408.
- Aktepe, M. (1988). Abdülhamid I. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 213-216). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aktepe, M. (1989). Ahmet III. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 34-38). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alderson, A. (1956). *The Structure of the Ottoman Dynasty*. Oxford: Oxford University Press.
- Alpay, İ. B. (1978). I. Sultan Abdülhamid Külliyesi ve Hamidiye Medresesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, 1-22.
- Alpay, İ. B. (1993). Abdülhamid I. Külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 36-37). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Altan, K. (1937). Mimar Mehmed Tahir. *Arkitekt*, VII (7), 193-195.
- Anhegger-Eyüboğlu, M. (1986). *Topkapı Sarayı'nda Padişahın Evi (Harem)*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.
- Aslanapa, O. (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul.
- Atâ, Tayyâr-zâde Mehmed. (1293). *Tarih-i Enderûn*, I. İstanbul.
- Aysu, Ç. (1989). *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim*. İstanbul.
- Aysu, Ç. (1994). Emrîgân. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 168-169). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Ayvansarâyî, Hüseyin b. İsmail. (1281). *Hadikatü'l-Cevami*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ayvansarâyî Hafız Hüseyin. (1987). *Hadikatü'l-Cevami' (Camilerimiz Ansiklopedisi) I-II*. İ. Erzi (Haz.). İstanbul: Tercüman.
- Ayvansarâyî Hüseyin Efendi vd. (2001). *Hadikatü'l-Cevami' (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar)*. A. N. Galitekin (Haz.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (1958). *19. Asırda İstanbul Haritası*. İstanbul.
- Baraz, M. R. H. (1994). *Teşrifat Meraklısı Beyzâde Takımının Oturduğu Bir Kibar Semt Beylerbeyi, I*. İstanbul.
- Batur, S. (1994). Beylerbeyi Camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, (C. 2, ss. 203-205). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Bayram, S. ve Tüzen, A. (1991). İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii). *Vakıflar Dergisi*, 22, 199-288.
- Baysun, M. C. (1978). Abdülhamid I. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 73-76). İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.
- Bülbül, A. H. (2012). IV. Vakıf Han'ın Yerindeki Önemli Eser; Hamidiye İmaret. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 4, 7-16.

- Cevdet Paşa. (1886). *Tarih-i Cevdet, II, III*. İstanbul: Osmanlı Matbaası.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cezar, M. ve Sertoğlu, M. (2011). *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, 5*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cunbur, M. (1965). I. Abdülhamid Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi, XXII(1-2)*, 17-69.
- Çapraz, H. (1997). *1740-1792 Osmanlı-Rus Münasebetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Çelik, G. (1989). *1750-1792 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Merkezi Hazine Gelir ve Giderleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Demirsar, B. (1994). Emirgân Camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, (C. 3, ss. 169-170). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları.
- Derviş Efendi-zâde Derviş Mustafa Efendi. (1994). *1782 Yılı Yangınları*. H. Aksu (Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ebü'l-ulâ Mardin. (1996). *Huzûr Dersleri, II-III*. İ. Sungurbey (Haz.). İstanbul.
- Eldem, S. H. ve Akozan F. (1982). *Topkapı Sarayı (Bir Mimari Araştırma)*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Engin, S. (1987). Beylerbeyi Hamid-i Evvel Camii. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi, 6*, 121-124.
- Eremya Çelebi Kömürçiyân. (1988). *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul* (H. D. Andreasyan, Çev. ve Not.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Erdoğan, M. (1954). On Sekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Tarih Dergisi, VII(10)*, 157-180.
- Erdoğan, M. (1956). On Sekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri. *İÜEF Tarih Dergisi, VIII(11-12)*, 159-178.
- Erdoğan, M. (1958). On Sekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri. *İÜEF Tarih Dergisi, IX(13)*, 161-170.
- Erdoğan, M. (1960). On Sekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri. *İÜEF Tarih Dergisi, XI(15)*, 25-46.
- Ergin, O. N. (1939). *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*. İstanbul.
- Erünsal, İ. (1988). *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Erünsal, İ. (2008). *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Eyice, S. (1963). İstanbul Minareleri. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I*, 32-132.
- Eyice, S. (1997). Hamidiye Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 15, ss. 465-468). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Faroqhi, S. (1998). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Ferrario, G. (1827). *Il Costume Antico E Moderno O Storia Del Governo, Della Milizia, Della Religione, Delle Arti, Scienze Ed Usanze Di Tutti i Popoli Antichi E Moderni, Provata Coi Monumenti Dell'antichità E Rappresentata Cogli Analoghi Disegni: Il Costume Antico E Moderno di Tutti i Popoli (Il Costume Dell'impero Ottomano Descritto Dall'abate Carlo Magnetti), IV*. Firenze: Per Vincenzo Batelli.
- Genç, M. (1984). 18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş. *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi, 49*, 52-61.
- Gorianov, S. (1331). *Devlet-i Osmaniyye Rusya Siyaseti* (Ali Reşad ve Macar İskender, Çev.). İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Gökhan, M. (1943). *Murat Molla, Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- İhtifâlcı Mehmed, Z. (1918). *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsâr-ı Bakıyesi, I*. İstanbul: Dar-üt-tabaat ül-Amire.
- İhtifâlcı Mehmed, Z. (1928). *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsâr-ı Bakıyesi, II*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- İnalçık, H. (1958). Osmanlı Padişahı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 13(4)*, 68-79.
- İrepoğlu, G. (1999). Ottoman Portraiture During the Reigns of Mustafa III and Abdülhamid I. *Art Turc/Turkish Art, 10th Congres Internationale d'art Turc*, 389-397.
- İrepoğlu, G. (2000). Padişah Portrelerinde Mücevher. *P Sanat Kültür Antika Dergisi, 17*, 112-119.
- Jouannin, M.J.M. et Van Gaver, M.J. (1840). *L'univers, Histoire et Description, Turquie*. Paris: Fikmin Didot Frères, Éditeurs.
- Kâmil Paşa (1909). *Tarih-i Siyasi-yi Devlet-i Âliye-yi Osmaniye: Teessüs-i Devlet-i Âliyeden Cennet-mekân Sultan Abdülmecit Hanın Evahir-i Saltanatına Kadar Güzeran Eden Zamana Aittir, II*. İstanbul: Matbaayı Ahmet İhsan.
- Karagöz, R. (2003). *Canikli Ali Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E. (1942). *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kemal, Ü. (1975). Beylerbeyi Camii. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi, 2*, 219-238.
- Koçu, R. E. (1958). Abdülhamid I. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 90-92). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Koçu, R. E. (1961). Beylerbeyi Camii. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 2676-2682). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.

- Koçu, R. E. (1961). Beylerbeyi Hamamı. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 5. ss. 2684-2685). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Koçu, R. E. (1961). Beylerbeyi Namazgahı. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 2689-2690). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Koçu, R. E. (1968). Emirgan Camii. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 9, ss. 5093-5094). İstanbul: Koçu Yayınları.
- Koçu, R. E. (1968). Emirgân. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 9, ss. 5091-5092). İstanbul: Koçu Yayınları.
- Koçu, R. E. (1981). *Yangın Var!.. İstanbul Tulumbacıları, Teşkilâtları, Kıyafetleri, Yaşayışları, En Seçkin Sîmâlarının Portreleri, Türü Türü Cilveli Hayat Hikâyeleri ve Edebiyatı ile ve İstanbul Yangınları, İstanbul İtfaiyesi*. İstanbul: Ana Yayınevi.
- Köşklü, Z. (1993). *I. Abdülhamid Dönemi (1774-1789) Osmanlı Dini Mimarisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kuban, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- Kubilya, A. Y. (2010). *İstanbul Haritaları 1422-1922 (Maps of Istanbul 1422-1922)*. İstanbul: Denizler Kitapevi.
- Kumbaracılar, İ. (1938). *İstanbul Sebilleri*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Küçükhasköylü, N. (2010). *Osmanlı Kıyafet Albümleri (1770-1810)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Küçükhasköylü, N. (2011). Osmanlı Sarayında Ermeni Ressamlar: Manas Ailesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1,164-181.
- Kütükoğlu, S. M. (1997). İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü (XVIII-XIX. Yüzyıllar Arşiv Kaynakları). *Selçuk Üniversitesi Ata Dergisi, Prof. Dr. Nejat Göyünç Özel Sayısı*, 7,55-74.
- Lapez de Vargas Machuca, T. (1783). *Planotopografico de Constantinopla, y de las poblacionesadyacentes*. Madrid.
- Le Chevalier, J. B. (1800). *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin, I*. Paris.
- Mantran, R. (1993). Osmanlı Reform Hareketinde Bir Öncü: I. Abdülhamit. *Tarih Toplum*, 19(111), 176-177.
- Mehmed Raşid, E. (1865). *Tarih-i Râşid, IV*. İstanbul: Matbaa-ı Amire.
- Mouradgaa Ignatius D'Ohsson. (1824). *Tableau General de l'Empire Othoman: Divisé En Deux Parties, Dont L'une Comprend La Législation Mahométane, L'autre, L'histoire de L'empire Othoman: Ouvrage Enrichi de Figures, III*. Paris: Monsieur.
- Mülâyim, S. (1992). Beylerbeyi Camii ve Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 6, ss. 75-77). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Önkâl, H. (1992). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Örs, H. (1970). Harem'in Muamması. *Türkiyemiz*, 2,2-12.

- Öz, T. (1965). *İstanbul Camileri, II*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkaya, Y. (1973). Canikli Ali Paşa'nın Risalesi: Tedabirü'l-gazavat. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi, VII(12-13)*, 119-191.
- Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990), 2*. Ankara: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Râ'if, M. (1996). *Mir'ât-ı İstanbul, I*. G. Kut ve H. Aynur (Haz.). İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları.
- Refik, A. (1930). *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı:(1100-1200)*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Refik, A. (1998). *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*. T. Yücel (Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Renda, G. (1977). *Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı, 1700, 1850*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1993). Abdülhamid I. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 31-36). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Sakaoğlu, N. (1994). Yangınlar (Osmanlı Dönemi). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 427-438). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Sarıcaoğlu, F. (1997). *Hatt-ı Hümayunlarına Göre Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Sarıcaoğlu, F. (2001). *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. Ankara: Tarih ve Tabiat Vakfı.
- Şehsuvaroğlu, B. (1960). Osmanlı Padişahlarının Akıbetleri. *V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Eylül 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler* içinde (ss. 392-410).
- Şehsuvaroğlu, H. (ty.). *Asırlar Boyunca İstanbul*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayını.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman, E. (1980). *Şem'dânî-zâde Fındıklık Süleyman Efendi Târîhi Mür'i't-tevârih, II.B, III*. (M. Aktepe, Ed.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tanyeli, G. (1988). Topkapı Sarayı Haremi'nin Haliç Cephesindeki Yapılaşmasının Evrimi. *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı*, 3, 148-181.
- Tanyeri, N. (1969). *İstanbul'da I. Abdülhamid'in Eserleri*. Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Toderini, G. (1789). *De La Littérature Des Turcs*, 2. Paris: Poinçot.
- Toderini, G. (1990). *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (R. Kunt, Çev.). Ş. Rado (Haz.), İstanbul.
- Uluçay, M. (1960). Saraylı Kadınlara Ait Mektuplar Üzerine Bir Araştırma. *V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Eylül 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler* içinde (ss. 411-430).

- Uluçay, M. (1963). 18. Asırda Harem. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13(17), 269-274.
- Uluçay, M. (1971). *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uluçay, M. (1980). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uluçay, M. Ç. (1950). *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*. İstanbul: Şaka Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. (1978). Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi. *Bellekten*, XLII(165), 67-93.
- Uzunçarşılı, İ. (1988). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vâsıf, A. E. (1978). *Mehasinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr*. M. İlgürel (Neş.). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yum, Ş. (1998). Aynalıkavak Kasrı. 18. *Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyum Bildirileri*, 21-21 Mart 1997 içinde (ss. 207-217). Yıldız Demiriz ve diğ. (Haz.). İstanbul: Sanat Tarihi Derneği.
- Ziyaoğlu, R. (1985). *Yorumlu İstanbul Kütüğü*. İstanbul: Yenilik Basımevi.

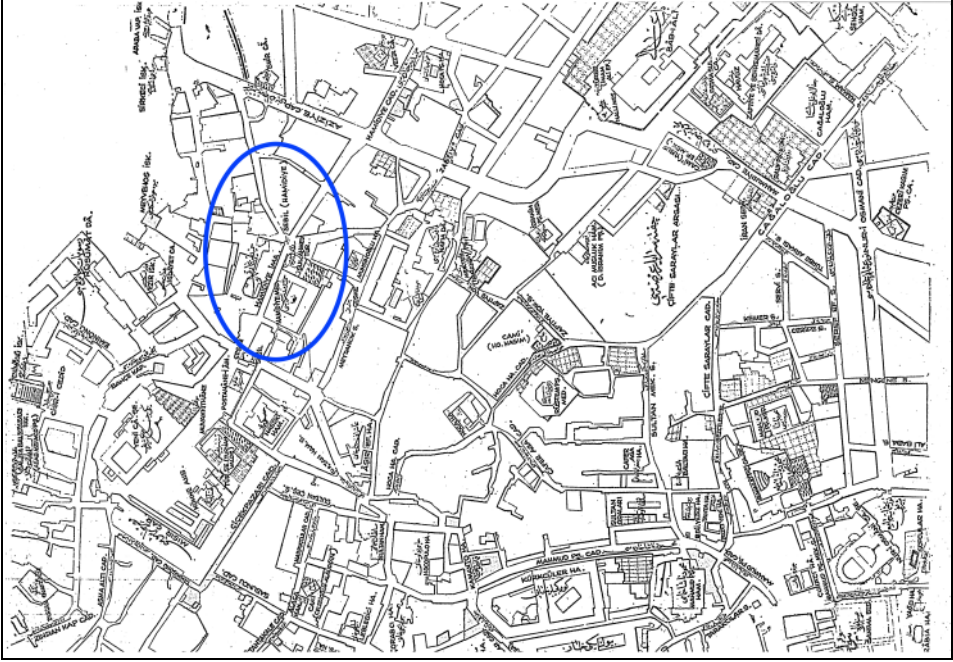
Ek. Resimler



Resim 1. Abdülhamid-i Evvel
(Bourg-en-Bresse, Belediye Kitaplığı, Monnier Albümü, No.1)



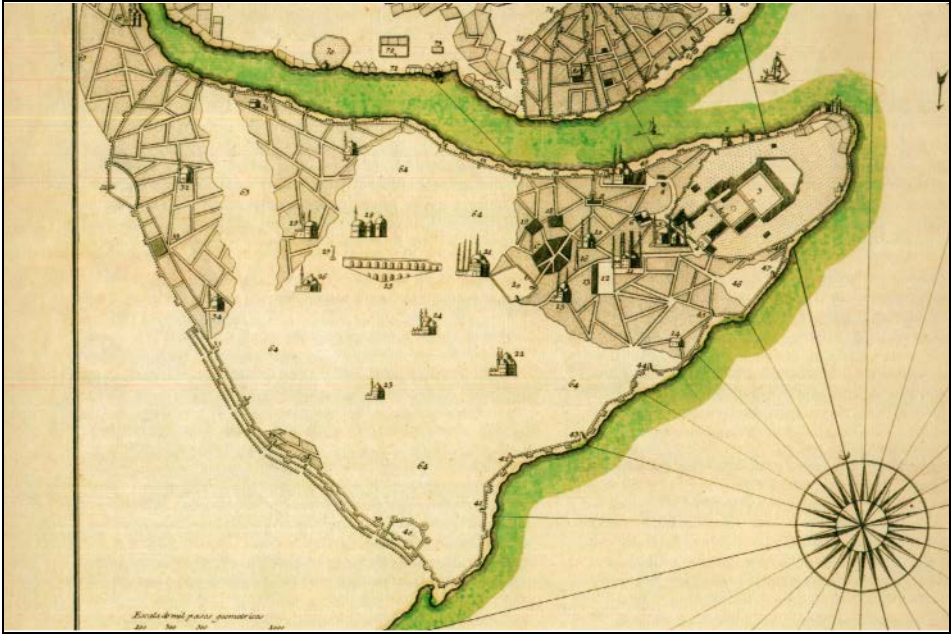
Resim 2. Abdülhamid (Jouannin et Van Gaver, 1840)



Resim 3. 19. Yüzyıl Eminönü ve Çevresi, I. Abdülhamid Külliyesine Ait Yapılar (Ayverdi, 1958)



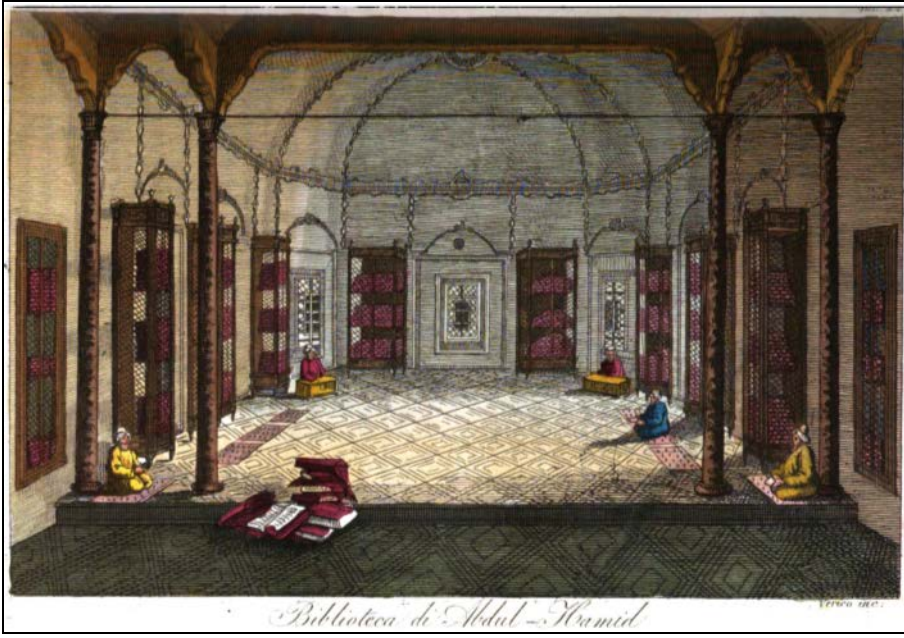
Resim 4. John Andrews'in Haritası (Kubilya, 2010)



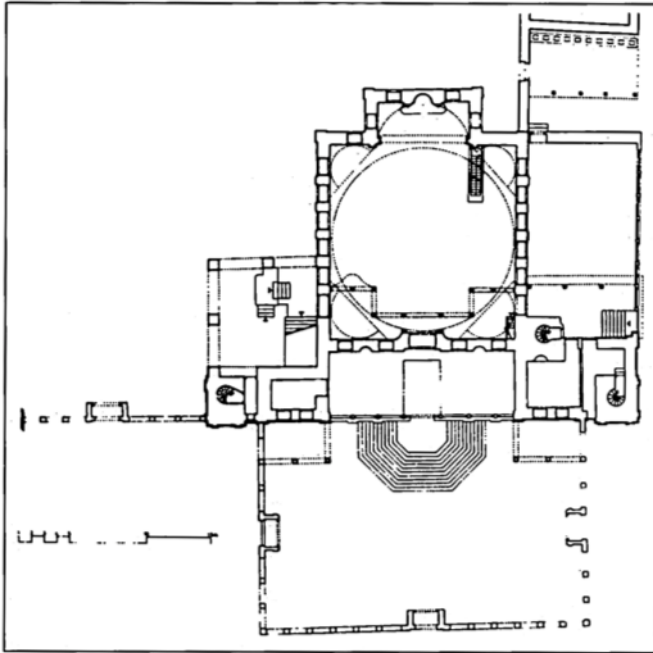
Resim 5. Tomas Lopez'in Haritası (Kubilay, 2010)



Resim 6. İmaretin Giriş Kapısı (Sebah & Joaillier/İ.A.M.E.A.D. 104)
(İhtifâlcî Mehmed, 1918)



Resim 7. Abdülhamid-i Evvel Kütüphanesi (Giulio Ferrario, 1827)

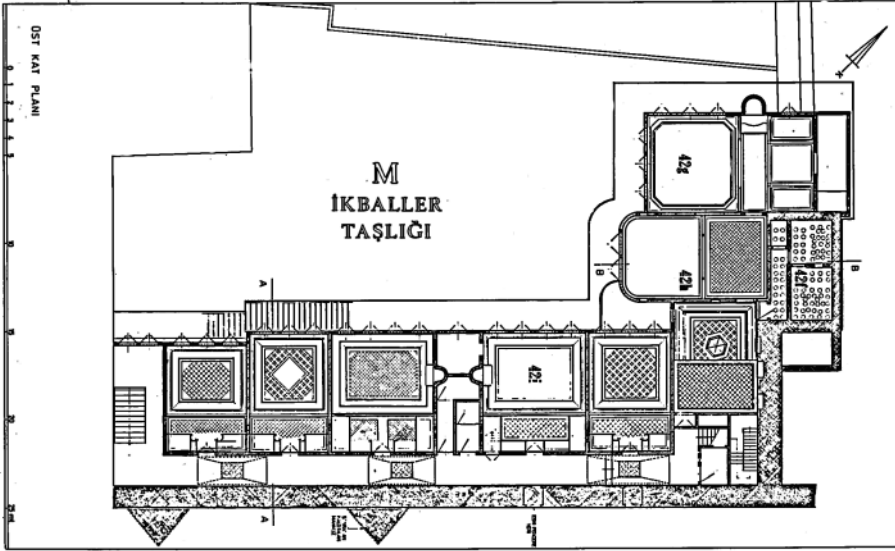




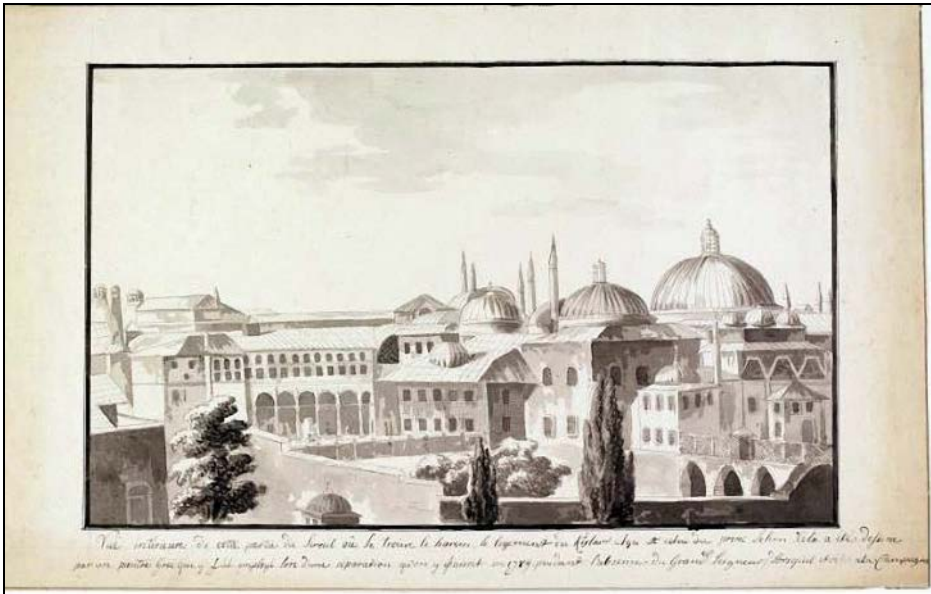
Resim 9. François Kauffer'in Haritası (Kubilya, 2010)



Resim 10. Baş İkbal (Cenkmen, 1948)



Resim 11. Mabyen ve İkballer Dairesi Üst Kat Planı (Eldem ve Akozan, 1982)



Resim 12. Harem, VAM-PD, Env. No. SD.1271, 1784 (Yay. Küçükhasköylü, 2010)

